

SREDNJEVEŠKA CERKVENA ARHITEKTURA V SLOVENIJI DO LETA 1450

† Jože Gregorič
z dopolnitvami Fr. Steléta

Dne 3. oktobra 1945 je padel kot žrtev terorističnega zračnega napada na Novo mesto knjižničar umetnostno zgodovinskega seminarja ljubljanske univerze Jože Gregorič. ZUZ je njegovo žrtev ocenil v svojem XIX. letniku. Pričujoča razprava, ki jo priobčujemo kot njegovo posmrtno, toda najzrelejše delo, je nastala l. 1939 in je bila l. 1940 na univerzi nagrajena. Pokojnik jo je vse do smrti dopolnjeval, izdelal zadevne načrte in zbiral ilustrativni material. Usoda pa je hotela, da se je vse to po smrti zgubilo. Njegova razprava pomeni pa kljub temu doslej najboljšo sintezo o naši zgodnejši srednjeveški cerkveni arhitekturi in zasluži, da njene ugotovitve postanejo dostopne vsej naši umetnostno zgodovinski znanosti. Tudi brez načrtov in slik bo služila svojemu prvemu namenu, da pomaga ustvariti osnovni red v problematiki zgodovine naše srednjeveške arhitekture. Dodatki se ne nanašajo na bistvo Gregoričevega dela, ampak samo na posameznosti, posebno na par danes ne več vzdržnih trditev glede zgodovinskega razvoja posameznih obdelanih spomenikov.

Urednik

Namen pričujoče študije nikakor ni, podati razvojne linije naše srednjeveške arhitekture. To zaenkrat ni niti mogoče, ker topografsko gradivo, ki je predpogoj takemu delu, še vedno ni zbrano. Cilj, katerega sem zasledoval, je predvsem ta, da zberem vsaj najvažnejše spomenike, ter jih, kolikor je to mogoče, označim po stilu in tipih, v katerih nastopajo. Skušal sem tudi poiskati pri mnogih one vzore, ki so bili pri postanku naših spomenikov odločilni.

Časovno sem zajel gradivo od nastarejših spomenikov do približno l. 1450, ko preide gotika v svojo zadnjo, dekorativno fazo. Pri tem sem se podrobno pomudil pri vseh treh redovih zgodnjega srednjega veka, cisterijanih, kartuzijanih in beraških redovih in skušal označiti vpliv, ki ga je ta arhitektura imela na ostale spomenike dežele.

Od župnih in ostalih cerkva sem podrobneje opisal le tiste, ki so za posamezne tipe važne. Ob koncu pa sem skušal razdeliti spomenike po časovni zaporednosti po tipih, v katerih nastopajo. Tako grupiranje omogoči lažji pregled gradiva in dovoljuje ustvariti trden sistem, ki je potreben pri nadaljnjem študiju spomenikov.

A. ROMANSKA DOBA

I. ARHITEKTURA CISTERCIJANOV

Leta 1098 ustanovljeni benediktinski red cistercijanov ima ime po samostanu Citeau v Burgundiji. Velikanski vpliv, ki ga je ta red imel v cerkvenem in političnem življenju Evrope, je predvsem zasluga enega največjih duhov tedanje dobe, opata tega reda, sv. Bernarda (1090 do 1153). Cistercijani so kot reformističen red proti vsem nepravilnostim in napakam, ki so se pojavile v cerkvenem življenju in samostanski disciplini, postavili temu nasproti urejeno samostansko življenje, proglasili redovno disciplino, odpoved svetu in vsem njegovim mamilom za osnovno pravilo reda. Reformatorska težnja novega reda se je nujno morala dotakniti tudi samostanske arhitekture. Z ognjevito besedo skuša sv. Bernard vezati redovno arhitekturo v iste zakone preprostosti in odpovedi razkošju, ki so vezali menihe, ko pravi: »Naj ne govorim o velikanski višini cerkva, o njih neizmerni dolžini, o njih nepotrebni širini, o razsipnih rezbarijah, o čudnih slikarijah, ki pritegujejo oči molilcev, a motijo zbranost duha in ki me nekako spominjajo na stare judovske običaje. Dobro, bodi vse tako v čast božjo! A prašam vas, menih menihe, kar je pogan očital poganom: Dejte, duhovni, mi, kaj zlato v templju počenja?«

Redovna pravila so za samostansko arhitekturo imela tale določila:

1. Samostani se morajo ustanavljati proč od naselij v samoti.
2. Strogo je prepovedano vsakršno razkošje.
3. Prepovedano je rabiti obok razen v prezbiteriju, stebre, barvana okna in tlak, skulpturni in slikarski okras ter zidane stolpe.

Kljub tem razmeroma zelo strogim določbam pravila vendar niso predpisovala kakega enotnega talnega načrta. Šele okrog l. 1140 se pojavi talni načrt, katerega se cistercijani oprimejo, ga razširijo povsod, kjer so nastale redovne naselbine in katerega najstarejši primer je l. 1139 pričeta in 1147 posvečena cerkev v Fontenayu.

Na osnovi tega talnega načrta in pravil reda se je razvil poseben tip cistercijanske cerkve, katerega karakteristični znaki bi bili tile:

Za talni načrt je značilna vzhodna partija s prečno ladjo, z ravno zaključenim prezbiterijem in dvema paroma kapel, ki sta odprta v prečno ladjo.

Zunanjščina je brez stolpov, zanjo je značilna nenavadna dolžina.

Za notranjščino je značilna zgodnja raba križnega oboka in šilastega loka, raba slopov mesto stebrov, služniki, ki ne segajo do tal in zmernost v skulpturnem okrasju. Kript cistercijanske cerkve nimajo.

Vendar ta strogi duh, ki veje iz apela sv. Bernarda, ni mogel redovne arhitekture obdržati v ozkih mejah njegovih zahtev. Dal ji je pač neke osnovne, le za cistercijane značilne poteze, ki sem jih nakazal, razvoj arhitekture pa je šel dalje z ostalim razvojem.

Ne samo razvojna nujnost, tudi drugi razlogi so vplivali na kasnejši značaj cistercijanskih cerkva. Red se je že v prvem polstoletju razvoja

razširil po vsej Evropi. Rasla je teritorijalna posest samostanov in, kot sem že omenil, njih vpliv v cerkvenem in političnem življenju. Naravno je, da se je spremenilo tudi stališče menihov do umetnosti.

Cerkve niso več revne; čeprav so preproste, so vendar monumentalne in reprezentativne. Tehnično so na višku, grajene iz trpežnega materiala, kamna, ki daje na eni strani stavbi monumentalno resnobo, po drugi pa tudi varnost pred požarom. Prav iz tega razloga so začeli sprva le v prezbiteriju dovoljeni obok porabljeni v vseh delih stavbe.

Ce povzamemo te osnovne poteze, dajo zelo masivno, strogo arhitekturo, ki je dobila svoj stilni znak v Burgundiji, materni deželi reda. Za burgundsko kasno romaniko pa je značilna zgodnja poraba šilastega loka in križnega oboka, s čimer je bil dan prvi predpogoj za prehod k gotiki. S tem, da je prevzela cistercijanska arhitektura ta dva značilna elementa poznoromanske arhitekture in z njima ustvarila bazilikalno zasnovo v nevezanem sistemu, je izvršila prehod k zgodnji gotiki. Vse to se izvrši okoli l. 1150 in je cistercijanska cerkev v Pontignyju prva, ki je porabila rebrasti križni obok.

To arhitekturo, ki je po svojem karakterju meniška variacija burgundske zgodnje gotike, so menihi razširili povsod, kjer so se naselili in bili tako nositelji nove, gotske umetnosti. Dvořák jih naravnost imenuje misijonarje gotike.

Prvi cistercijanski samostan v naših krajih je bil l. 1136 ustanovljen v Stični. Temu je sledil samostan v Vetrinju na Koroškem, kjer prvič pri nas nastopi za cistercijane značilni talni načrt, ki se ponovi nato tudi v Kostanjevici. Potrebno pa je, da v zvezi s temi prvimi velikimi cerkvenimi ustanovami pri nas spoznamo tudi stiški sodobno cerkev v

benediktinskem samostanu v Gornjem Gradu.

Benediktinska opatija v Gornjem gradu je bila ustanovljena l. 1140 v času, ko so v salzburški nadškofiji v velikem številu nastajale nove redovne naselbine. Odkod so menihi prišli v Gornji grad, ni znano, ker so benediktinski samostani živeli neodvisno drug od drugega. Ko so se ločili od matičnega samostana, se je vez kmalu pretrgala in izgubila. To dejstvo ima za posledico toliko različnih tipov cerkvenih stavb tega reda.

Cistercijani pa so vedno vzdrževali zvezo z matičnim samostanom, ki je novo ustanovo oskrbel z vsem potrebnim. Konverzi, ki so spremljali menihe v nove naselbine, so bili večji tudi stavbarstva. Ti so hodili iz kraja v kraj in zidali novoustanovljeni naselbini cerkev in samostan. Tu je iskati vzrok splošno razširjenemu tipu cistercijanskih stavb, ki je isti visoko na severu na Švedskem in na jugu v Španiji in Italiji.

Benediktinske cerkve pa so v vsaki deželi sprejele krajevne posebnosti. Tako so v Franciji »francoske«, v Nemčiji pa razvijejo svoje lokalne posebnosti in jih delimo po šolah, to je po onih primerih, ki so rodili celo vrsto posnemovalcev. Često se benediktinske cerkve naslonijo na vzore stolnic, posebno na zapadu so močno vplivale nanje cesarske stolnice v Mainzu, Speyerju in Wormsu.

Gornjegrajska opatijska cerkev, ki sedaj ne obstaja več, je po rekonstrukciji A. Stegenška na podlagi vizitacijskih opisov in Vischerjevega bakroreza iz l. 1680 imela tri podolžne ladje, ki so se na vzhodu končavale s tremi apsidami, postavljenimi druga ob drugo. Prečne ladje ni imela.

Tloris predstavlja tip najenostavnejše romanske cerkve, kakršnega pozna južna Nemčija, predvsem Bavarska. Z Bavarske je ta tip prišel preko Koroške in Gornje Štajerske v Gornji grad. Na Koroškem pripadajo temu tipu skoro vse samostanske cerkve: Milstatt (1070—1088), stolnica na Krki, pričeta 1140, ki je šele med zidanjem dobila prečno ladjo, na Štajerskem pa cerkev v Šekavi, pričeta 1140. Izjema je samostanska cerkev v Št. Pavlu, ki ima prečno ladjo, katere kraka imata proti vzhodu apsidi, in korni kvadrat z glavno apsidno. Ta motiv je prvi izvedel samostan Hirsau pri cerkvi sv. Avrelija. Pod vplivom cerkve v Št. Pavlu je tudi krška stolnica dobila prečno ladjo, ki sprva ni bila projektirana; vrinili so jo, ko je bila cerkev do višine stranskih ladij že dozidana in so tudi apside že stale.

Tako imamo na Koroškem dva vpliva, bavarski, ki je splošno veljaven, in hirsauski.

Novi motivi prihajajo v Nemčijo iz Clunija, za katerega je značilen triapsidalni zaključek s prečno ladjo. Ta motiv je porabljen v Stični, ki je bila pričeta pred posvetitvijo cerkve v Fontenayū in zato pripada še starejšemu tipu, prevzetem od Cluniacenzov.

Bazilika v Stični

Samostan v Stični je prva cistercijska naselbina v naših krajih. Ustanovili so jo l. 1136 trije višenjski plemiči. V listini iz časa med l. 1164—1180 se omenja kot stavbar »Michael, homo latinus, arte vero cementarius tempore antecessorum nostrorum de longinquis provinciis adveniens«.

Važen je ta podatek iz dveh ozirov. Prvič nam potrjuje, da so imeli cistercijani med redovnimi brati večše stavbarje, ki so spremljali menihe v novo naselbino. Drugič nam je v pridevku »homo latinus« dan migljaj, v kateri smeri moramo iskati vzorov za stiško baziliko. Tu pride v poštev edino Francija, za kar govori tudi dostavek »de longinquis provinciis«.

Cerkve je v prvotnem stanju obsegala tri, 7 travej dolge podolžne ladje, ki jih na vzhodu križa prečna ladja. Onstran nje se prostori podolžnih ladij za približno širino križišča ponove in se nato zaključijo s tremi apsidami. Bazilika je bila v vseh prostorih ravno krita z izjemo apsid, ki so bile obokane. Tudi križišče je imelo raven strop. Ladje so delili slopi, ki so prehajali v loke brez kapitelov. Pred fasado je bila verjetno lopa. Na jugu je cerkvi prizidan križni hodnik, ki je bil tudi ravno krit. Stolpa cerkev ni imela.

Vse te posebnosti naravnost odlično odgovarjajo redovnim pravilom, ki sem jih navedel spredaj. Cerkev je bila z izjemo apsid ravno krita, delilci ladij so zidani pravokotni slopi in ne stebri; tudi stolpa

ni bilo. V tem zgodnjem času, ko je bazilika nastala, so se torej še zvesto držali redovnih pravil.

Stiška cerkev pa tudi še nima onega značilnega cistercijskega talnega načrta, ki ga bomo srečali v Vetrinju in Kostanjevici. Nastala je namreč pred Fontenayem, zato ima po starejšem cluniacenskem vzoru zasnovano korno partijo.

Trdno omejena kubična prostornina, vendar razčlenjena na posamezne prostorno samostojne dele, ki jih predstavljajo glavna, stranski ter prečna ladja in apside, označuje notranjost stiške bazilike v njeni prvotni obliki.

Na zunaj pa je značilna zanjo njena zleknjenost po zemlji, ko se izredno dolgo stavbno telo negibno razpreda po tleh, brez najmanjšega vzpona v višino. To pa je glavna zunanja karakteristika cistercijske cerkve.

Stiška bazilika je zidana iz pravilnih kvadrov lehnjaka. Na zunanjščini je bila neometana, skladi kvadrov so bili fugirani. Prav zaradi tega pravilnega zidanja je mogoče vse kasnejše dozidave in popravila do zadnje malenkosti natančno ugotoviti.

Od arhitektonskih detajlov prvotne bazilike imamo ohranjeno najprej svetlobno nadstropje srednje ladje, ki je danes vidno na podstrešju. Vseh oken je 12, 6 v severni, 6 v južni steni. Okna so poševno vrezana v steno, zgoraj polkrožno završena, njih zunanja odprtina je 107×245 cm, svetlobna pa 52×202 cm velika. Nekdaj je imela glavna ladja 14 oken, a je danes za eno travejo skrajšana.

Tudi severna stranska ladja je imela 7 oken, ki so bila le 80×160 cm velika. Južna je bila brez oken, ker je bil tu prizidan križni hodnik.

V prečni ladji sta popolnoma ohranjeni pod streho dve okni, 80×220 cm veliki, 4 pa delno.

Kakšna je bila zapadna fasada, je odveč ugibati, ker je podrtá. Gotovo pa je bila pred njo pritlična lopa. Srednja ladja je bila krita z dvokapno streho, stranski s pultno, ki je slonela pod okni na steni srednje ladje.

To so vsi arhitektonski detajli, ki so nam znani iz prve dobe bazilike. Kje je bil porabljen romanski steber, čigar noga, obstoječa iz kvadratne plošče, dveh močnih svitkov z ogelnimi listi ter deli primitivno z viticami okrašenega kockastega kapitela, ki so bili najdeni pri zadnji restavraciji, ni znano.

V križnem hodniku sta bili odkriti dve romanski bifori, ob njima pa vhod v kapiteljsko dvorano. Bifori sta polkrožni, stopničasto vsekani v steno, delil ju je stebrič s kockastim kapitelom z naklado pravokotnega profila, katere spodnja robova sta do kapitela polkrožno posneta.

V teku stoletij do danes pa je bazilika doživela več prezidav. V gotski dobi je bil najprej obokan križni hodnik, kar se je zgodilo sredi 13. stol. Rebra hodnika kažejo namreč v prerezu značilno hruškasto obliko, ki jo imajo rebra istočasnih stavb v Kostanjevici in pri minoritih in pri dominikancih v Ptuju.

Naslednja gotska prezidava je bila izvršena na prezbiteriju. Kdaj je bil prezidan prezbiterij, se ne da točno ugotoviti. Črnologar je mnenja, da kmalu po l. 1414. Dokumentarično pa je znano, da so Turki l. 1475 samostan požgali in da je opat Osvad izvršil popravila, pri katerih bi mogla nastati sprememba prezbiterija. Ta prezidava se je izvršila tako, da so podrli glavno apsidno, odstranili ravní strop v kornem kvadratu, prizidali v gotiki običajen 5/8 zaključek in ves tako prezidani prezbiterij obokali s križnim obokom. Prerez reber pa govori bolj za začetek kot za konec 15. st.

Najbrž istočasno z prezbiterijem so pozidali stolp nad križiščem. Nad polkrožnimi loki, ki so vezali slope na križišču, je gotski arhitekt zgradil najprej 4 razbremenilne loke, ki so sprejeli nase zvonikovo težo. Stolp je v osnovi kvadratičen in tak sega še nad streho. Njegovi ogli so ob prehodu v osmerokot prekriti s kamnitimi strešicami. Znotraj je bil ta prehod izvršen s trompami. V višini sedanjih 4 oken je bilo 8 visokih šilastih oken, od katerih so 4 sedaj zazidana, 4 pa spremenjena v baročni obliki. Šele s tem stolpom je dobila cerkev na zunaj svojo dominantno, ki je leni gmoti dala nekaj višinskega vzpona.

Za tem je gotski arhitekt gradil v Stični, ko je nastala sedaj tudi spremenjena kapiteljska dvorana z lepimi kamenitimi sedeži, ki so bili na prednji strani okrašeni s frizom četverolistov v reliefu; sredi vsakega četverolista je križna roža. Tudi ta oprava kapiteljske dvorane spada v 15. stoletje.

S tem je gotska umetnost končala s prezidavami na baziliki. V bistvu se stanje ni mnogo spremenilo. Le prezbiterij je dobil novemu slogu ustrezno obliko poligonalnega zaključka z visokimi okni. Ostala cerkev je ostala nespremenjena.

Najusodnejša sprememba, ki jo je cerkev utrpela, je bila njena barokizacija, ki jo je pričel opat Jakob Reinprecht l. 1622. Barokizacija je bila tako temeljita, da so mnogi avtorji, prvi I. V. Valvasor trdili, da je omenjeni opat pozidal novo cerkev.

Barokizacijo so izvršili tako, da so najprej odstranili vse lesene strope, v prezbiteriju pa križni obok, nakar so vso cerkev enotno baročno obokali. V srednji ladji je obok bečva z vrezanimi sosvodnicami, v vseh ostalih prostorih pa baročni križni obok. Na križišču je plitka kupola. Na zapadu so cerkev za eno travejo skrajšali in podrli lopo pred fašado. Na vzhodu pa so odstranili tudi stranski apside, ki sta pri gotizaciji prezbiterija še ostali. Ker je pri obokanju srednje ladje ostalo svetlobno nadstropje pod streho, je cerkev izgubila tako značilno bazilikalno luč in s tem glavni znak romanskega porekla. Zato so povečali majhna romanska okna v severni stranski in v prečni ladji. Stene in slope so obdali s pilastri, ki nosijo močno profilirano ogradje, strope pa štukirali.

Tudi stolp je dobil baročno streho. Od oken so 4 zazidali, 4 pa spremenili. Nato so vse tri ladje pokrili z enotno dvokapno streho.

Pri restavraciji cerkve pred nekaj leti so bili ugotovljeni važni momenti za rekonstrukcijo prvotnega stanja. V prezbiteriju so bili odkopani temelji nekdanje apside. Stranski dve je odkopala še bivša

dunajska centralna komisija za ohranitev spomenikov. Na zapadu pa so bili ugotovljeni temelji prvotne fasade. Stiška bazilika je po teh ugotovitvah gotovo najvažnejši spomenik romanske dobe na naših tleh.

Naslednja cistercijanska opatija na naših tleh je v Vetrinju na Koroškem, ki ima že tipičen cistercijanski talni načrt, povzet po Fontenayu, ki ga potem Kostanjevica izvede v mnogo naprednejši obliki. Da nam bo razvoj Fontenay-Vetrinj-Kostanjevica jasen, si oglejmo vse tri stavbe.

Fontenay

Cerkev cistercijanskega samostana v Fontenayu v Burgundiji, ki je bila pričeta l. 1139 in posvečena 1147, je najstarejši ohranjeni primer cistercijanskega talnega načrta, za katerega je značilna vzhodna partija.

Talni načrt fontenayske cerkve obsega triladijski podolžni prostor z 8 obočnimi polami, prečno ladjo, ravno zaključem kor in ob njem 2 para med seboj ločenih kapel, odprtih v prečno ladjo. Enotnost talne ploskve in predvsem enotnost gibanja proti vzhodu, je že v talnem načrtu močno razkosana. Talno ploskev sestavlja množica prostorninskih delov, ki so ritmično razdeljeni okrog središčnega kvadrata.

Tudi podolžno gibanje proti vzhodu se vrši v ritmičnih presledkih, ki jih označujejo oproge na oboku glavne ladje. Ta glavna smer zadene na križišču na oviro, prečno ladjo, in se onkraj nje ne ponovi več, ampak konča v nižjem kornem kvadratu. Ta v talnem načrtu dobro vidna vzdolžna usmerjenost stavbe pa je v prostorni razdelitvi notranjščine močno zabrisana.

Notranjščino sestavlja namreč množica samostojnih delov. Način prekrivanja jo razdrobi v sistem prostorno samostojnih enot. Obokani so vsi prostori z ostroločno bečvo in sicer glavna ladja z vzdolžno tekočo bečvo, katere oproge ustvarjajo skupno z arkadami enakomerne presledke v smeri proti altarju. Stranski ladji pa sta v posameznih poljih prekriti z bečvo, ki je položena pravokotno na glavno smer. Na ta način se posamezna polja stranskih ladij osamosvojijo, stranski ladji razpadeta v 16 samostojnih kapel, ki jih navzgor omejuje vsaki kapeli lasten obok. Ta drobitev prostora gre še dalje; tudi križišče in oba kraka prečne ladje predstavljajo nadaljnje samostojne enote, pravtako kapele ob prezbitერიju; pa tudi prezbitერიj sam je nov prostorni individuum, ki je po višinski razliki iztrgan iz enotne glavne ladje, ker je nižji kot je ona.

Ta drobitev notranjščine v posamezne prostorne dele ima za posledico zastoj v gibanju proti vzhodu. Vzdolžno položena bečva glavne ladje vztrajno, čeprav z enakomernimi intervali, ki jih zaznamujejo oproge, teži proti altarju. V stranskih ladjah pa je to gibanje popolnoma ustavljeno. Vsaka prečna bečva prekriža glavno smer, je torej negacija te smeri.

Po talnem načrtu in oblikovanju prostora je fontenayska cerkev še čisto romanska. Vendar pa vsebuje element, ki je bil usoden za

nadaljni razvoj, to je šilasti lok, ki ga porablja v obokih in arkadah glavne ladje. S tem pa je bil podan zametek gotskega stila.

Zunanjščina je zopet brez stolpa, zanjo je značilna zleknjenost gmote po zemlji.

Fontenaysko cerkev moramo imenovati romansko. Prostorninska delitev notranjščine nas sili k temu. Nadaljni razvoj pa napoveduje šilasta forma bečve in arkad; in v to smer je razvoj tudi krenil.

Vetrinj

Samostan je l. 1142 ustanovil vojvoda Bernard Spanheimski. L. 1202 je cerkev, sezidano po vzoru fontenayske, posvetil salzburški nadškof Eberhard. L. 1786 je bil samostan razpuščen. L. 1847 je bila cerkev na zapadu za 25 m skrajšana. Nekdaj ravno zaključeni kor je bil v začetku 14. stol. podaljšan za 5/8 zaključek in nato križno obokan. Iz konca 15. stol. datira stolp. Kljub vsem prezidavam je prvotna zasnova jasna.

Talni načrt je isti kot v Fontenayu. Tudi notranjščina se od fontenayske prav nič ne razlikuje. Ostroločno bečvo porablja na isti način v vseh prostorih.

Za zunanjščino je zopet značilno pomanjkanje stolpa.

Cerkev je torej produkt istega stilnega hotenja, kar je razumljivo, ker je nastala skoro istočasno s Fontenayem. Med to prvo cistercijsko ustanovo v Vetrinju in njeno sestro v Kostanjevici pa je poteklo eno stoletje. V tem času je cistercijska arhitektura v Burgundiji izvršila popolni preobrat h gotskemu načinu gradnje. Izvedla je rebrasti križni obok in izdelala bazilikalno zasnovo v nevezanem sistemu. Iz Burgundije so menihi razširili novi stil tudi drugam, odkoder je mogel zaiti tudi k nam, v Kostanjevico. Zveza Kostanjevice s Francijo ni treba, da je direktna, nanjo so mogle vplivati cerkve tega reda, ki so tedaj že nastale na Gornjem Štajerskem in v Avstriji.

Kostanjevica

Cistercijski samostan S. Maria in fontis pri Kostanjevici je bil ustanovljen l. 1234. Menihi so prišli iz Vetrinja. Cerkev je bila do srede stoletja sezidana, a že v začetku 15. stol. na zapadu skrajšana. Prizidana ji je bila dvonadstropna gotska kapela in nad njo stolp. L. 1741 je bila cerkev barokizirana. Podaljšan je bil prezbiterij, glavna in prečna ladja novo obokani, v stranskih ladjah pa so bili stari oboki maskirani z novimi. Prezidane so bile vse ostroločne arkade in napravljena nova okna. L. 1786 je Jožef II. samostan razpustil. Odslej je cerkev stalno propadala. V letih 1932/33 pa je bila restavrirana v kolikor je bilo to mogoče v prvotno stanje. Dela pa l. 1941 še niso bila končana. L. 1943 je v zvezi z vojnimi operacijami s samostanom vred pogorela; l. 1945 pa so se podrli oboki razen svetišča in severne stranske ladje.

Talni načrt je pred prezidavo obsegal najmanj 4 obočne pole dolg triladijski glavni prostor, prečno ladjo, ravnzaključen prezbiterij in

2 para med seboj neločenih kapel. Vendar je pri istem talnem načrtu kostanjeviška cerkev pravo nasprotje fontenayske in vetrinjske. Prvo, kar opazimo je, da kvadrat na križišču ni več odločilen za mere talne ploskve kot je bil še deloma pri obeh starejših stavbah. Največja, že v talnem načrtu vidna razlika pa je križni obok. Hitrost s katero se sedaj glavna ladja giblje proti vzhodu je zmanjšana. Križni obok pomeni dejansko večjo oviro pri gibanju kot pa oproge pri bečvi. Križni obok pa nastopi tudi v stranskih ladjah. Te sedaj z isto hitrostjo in s prav takimi presledki hite proti vzhodu kot glavna ladja.

Notranjščina je pri istem talnem načrtu torej mnogo naprednejša. Vzporedno s križnim obokom je v Kostanjevici že jasno izdelan bazilikalni sistem. V Fontenayu in Vetrinju je bila sicer glavna ladja vzvišena nad stranskima, imela pa ni svojega svetlobnega nadstropja, ker je to onemogočila konstrukcija obokov. V Kostanjevici pa je srednja ladja zrastle do dvojne višine stranskih in dobila svojo lastno bazilikalno osvetljavo.

Razkosanost prostora je kljub križnemu oboku manjša. Prezbiterij je dosegel v višini glavno ladjo in se tako z njo preko središnega kvadrata strnil v enotno prostornino. Tudi stranski ladji sta sedaj kriti s križnimi oboki in tedaj enakovredni glavni. Arkade med glavno in stranskima ladjama so se dvignile in razširile, oba prostora sta na ta način tesneje povezana med seboj. Zato je tudi podolžno gibanje bolj prepričljivo.

Vse te spremembe v oblikovanju prostora pa je omogočila nova obočna konstrukcija. V Fontenayu in Vetrinju so pravokotno na podolžno smer stavbe položene bečve v stranskih ladjah zadrževale pritisk oboka glavne ladje, ki zaradi tega ni mogla imeti lastne osvetljave. Križni obok pa ima svoje korenine v zemlji. Iz tal rasto močni služniki, na katerih slone rebra oboka in prenašajo obočni pritisk v temelje. S tem načinom prekrivanja pa je bilo mogoče obokati prostor, katerega tloris ni bil le kvadrat. Posamezna polja v glavni ladji so prečni pravokotniki v izmeri $6,80 \times 5$ m. V prečni ladji so obočne traveje še ožje in so pri isti širini le 3,50 m globoke. Polja v stranskih ladjah so podolžni pravokotniki. Središčni kvadrat je torej zgubil svoj nekdanji pomen kot odločujoča enota v merah talne ploskve.

Razvoj od Fontenaya in Vetrinja h Kostanjevici je šel v glavnem v treh smereh:

1. Jasno se je izoblikovala talna zasnova na podlagi nevezanega sistema, kar je posledica

2. nove obočne konstrukcije, križnega oboka, ki ima zopet za posledico

3. manjšo razkosanost prostora.

Po vseh teh spremembah je kostanjeviška cerkev le še po talnem načrtu zvesta tradiciji romanske dobe. S tem pa, da uporablja nove arhitekturne elemente in z njimi ustvarja novo občuteno prostornino, je že delo nove, gotske umetnosti.

Za notranjo arhitekturo kostanjeviške cerkve so značilni snopasto sestavljeni slopi, ki ločijo glavno ladjo od stranskih. V prerezu kažejo kvadratno jedro, ki ga obdajajo 4 polstebri, v diagonalah pa 4 manjši

$\frac{3}{4}$ stebri. Prvi 4 nosijo oproke, ki delijo obočne traveje, oziroma tvorijo arkade glavne ladje, $\frac{3}{4}$ služniki pa diagonalna rebra. Služniki glavne, prečne ladje in križišča rastejo nepretrgoma od tal do začetka obočne konstrukcije. Obočna rebra stranskih ladij počivajo ob zunanjih stenah na konzolah. Rebra imajo v prerezu zgodnjo obliko hruške, kar bomo ponovno srečali v Ptujju. Vsi ti arhitekturni detajli, sestavljeni s slopi, služniki in konzole kot nosilci obočne konstrukcije so značilno cistercijanski. Na ta način so se izognili rabi prepovedanih stebrov. S služniki obdan slop pa je v bistvu še vedno le del stene in z njo nerazdružno povezan. Vse te elemente so prevzeli tudi beraški redovi.

Vsi *služniki imajo bogato okrašene kapitole, ki so važna opora pri datiranju stavbe. Osnovna oblika kapitela je čaša, kelih, torej že gotška forma mesto romanske kocke. Ta osnovni tip čaše je enoten in se menjuje samo okras ne pa forma sama. Kapitoli so bogato okrašeni z rastlinsko motiviko na izredno iznajdljiv in mnogovrsten način; dali bi se razdeliti na 5 tipov:

1. Čašasti kapitel s 4 gladkimi jezikastimi listi brez zavojev, ki nastopa na polstebrih arkad v kapelah prečne ladje.

2. Izraziti brstni kapitel. Kelih je obdan z dvojno vrsto listov tako, da je zgoraj viden velik del čaše. Spodaj široki listi se navzgor zožujejo in se zvijajo v dvojni brstič. Močna zarezna deli list v dve polovici, kar ustreza dvojnemu brstu. Zgornja dva lista, ki poganjata izmed spodnjih dveh, sta uvita pod ogel krilne plošče.

3. Palmetni kapitel. Spodnji del čaše pokrivajo med seboj prepletajoči se peclji v palmete razvitih listov, ki odgovarjajo prvi vrsti brstja v tipu 2. Nato se palmete še enkrat ponove, v ogljih pa nastopi zopet nerazvit brst, ki se vpogiba pod ogel krilne plošče.

4. Kombinacija tipa 2 in 3. Spodnja vrsta treh listov ostane, med zgornja brsta pa se vrineta dva lista palmete, ki pokrijeta v tipu 2 vidni del čaše. V bogatejši obliki pri polstebrih arkad tvori spodnjo vrsto venec brstnih listov, ki čašo popolnoma pokrivajo. V gornji vrsti pa nastopijo palmete. Lista v ogljih segata čez vidni rob čaše pod ogel krilne plošče.

5. Kapitel, na katerem nastopi mesto ogelnih zavojev na gladki čaši živalska in človeška glava; v sedanjem stanju cerkve ga opazimo na zadnjem paru služnikov v srednji ladji, pred prizidano gotško kapelo, ki je nadomestila porušeno travejo.

Konzole v stranskih ladjah so okrašene z rastlinskimi viticami.

Vsi kapitoli razen zadnjega para so varijacije zgodnjegotškega brstnega kapitela in nastopajo pri nas od konca 12. stol. dalje (Kamnik — Mali grad, Špitalič). V kapelah prečne ladje je ohranjen primer razvojno mlajšega tipa, na zadnjem paru služnikov ladje pa se na kapitelih pojavita že človeška in živalska glava, ki postaneta kmalu nato glavni motiv v gotski plastiki na konzolah in sklepnikih.

Zunanjščina je s kasnejšimi prezidavami največ trpela. Nje glavni del, fasada, se ni ohranil. Cerkev je bila kot v vseh prejšnjih primerih brez stolpa, prepoved, katere se cistercijani najdlje drže. Fasado si moremo rekonstruirati. V obrisu je jasno vidna bazilikalna zasnova:

visoka srednja ladja in nižji stranski z značilno pultno streho. V srednjo ladjo je vodil portal, gotovo ostroločen s stebriči z brstnimi kapteli ob straneh. Nad portalom je bilo rozetno okno s krogovičjem.

Podolžne stene so bile predrte z okni. Vsaka ladja je imela svojo osvetljavo. Okna srednje ladje so nad sedanjim obokom še delno vidna. Stene je na vrhu zaključil venčni zidec, ki ga tvorita dve krožnici in žleb med njima.

Ceprav je po talnem načrtu kostanjeviška cerkev tipična cistercijanska stavba, katere tip je prišel iz Francije, so na njeno arhitekturo gotovo mogli vplivati tudi spomeniki sosednje Avstrije, od koder je istočasno s postankom te cerkve prišla k nam stilno sorodna ji arhitektura v cerkvah beraških redov, minoritov in dominikancev v Ptuj. Pozornost zbuja, da notranja arhitektura kostanjeviške cerkve presenetljivo soglaša z arhitekturo Michaeler Kirche na Dunaju, kakor je ugotovil Fr. Stelè.

Na sedaj zazidanem snopu služnikov ob južnem stranskem portalu je vklesano kamnoseško znamenje nenavadno bogate oblike. Ne samo, da je to znamenje popolnoma osamljeno v našem spomeniškem gradivu, tudi način, kako je vrezano v kamen, je nenavaden. Vklesano je v zarezni tehniki. Dejstvo, da je to edin primer v našem gradivu, že samo govori za tujo delavnico, ne glede na odličnost spomenika samega.

II. ARHITEKTURA KARTUZIJANOV

Kartuzijanski red je l. 1084 ustanovil sv. Bruno, ko se je s 6 tovariši umaknil v samotno in skrito sotesko pri Grenobleu imenovano Chartreuse. Po kraju, kjer je nastal prvi samostan Grande Chartreuse, je red dobil ime kartuzijani. Red se je kljub izredni strogosti hitro širil in sv. Bruno sam je l. 1097 ustanovil v Italiji kartuzijo La Torre. Sv. Bruno je umrl l. 1101.

V Sloveniji so v srednjem veku nastale 4 kartuzije. Žiče, prva med njimi, ustanovljena med l. 1160—64, je prva na ozemlju rimsko nemškega cesarstva. Jurklošter je sledil Žičam že l. 1170, Bistra l. 1255. Pleterje pa šele l. 1403. Vse 4 samostane je zatrl Jožef II. Samo Pleterje je l. 1904 vstalo iz razvalin in še danes pripada svojemu redu.

Kartuzija pri Žičah (Žički samostan)

Ustanovil jo je med l. 1160—64 štajerski mejni grof Otokar I. (1129—1164). Menihi so prišli iz Velike Kartuzije v Franciji pod vodstvom Beremunda iz rodbine vojvod Cornwelskih. Prišlo je 12 menihov in 24 konverzov. Postavili so po pravilih reda dva samostana, ki sta imela vsak svojo cerkev. Gornji samostan, »domus superior«, je bil določen za menihe, spodnji, »domus inferior«, za konverze. Cerkev v gornjem samostanu se je imenovala »ecclesia maior«, v spodnjem »ecclesia minor«; ta je danes župna cerkev v Špitaliču. Obe cerkvi je l. 1190 posvetil patrijarh Gotfried.

V gornji cerkvi je prior Peter (1314—1528) postavil lekcionarij. Okrog l. 1400 je bila cerkev posvečena. Sredi 18. stol. je bila barokizirana. Na jugu sta bili prizidani dve kapeli, v katerih sta bila l. 1640 posvečena altarja. Pred l. 1421 je bila cerkvi prizidana dvonadstropna kapela.

L. 1469 je bila sezidana kostnica.

Med l. 1564—1595 je redovno življenje začasno prenehalo. L. 1595 je bil samostan obnovljen. L. 1782 ga je Jožef II. razpustil. Gornji samostan s cerkvijo je danes popolna razvalina.

Spodnja cerkev se je ohranila in je l. 1782 postala župna.

Ecclesia minor

Posvečena je bila l. 1190. Leta 1782 je postala župna cerkev vasi Špitalič, ki se je razvila okoli spodnjega samostana, »hospitola«, in po njem dobila tudi ime. Okoli l. 1859 je bil fasadi prizidan zvonik in v njegovo prednjo steno premeščen iz prvotne fasade glavni portal. V istem času je bila na severu prezbiteriju prizidana zakristija, v notranjščini pa pevski kor.

Cerkev obsega v talnem načrtu od zapada proti vzhodu zvonik, ladjo in od nje nekoliko ožji, kvadratičen prezbiterij. Dolga je 16,90 m, široka v ladji 6,40, v prezbiteriju 5,50 m. Ladja ima dve skoro kvadratični obočni poli, prezbiterij pa je popolen kvadrat. Vsa cerkev je križno obokana.

Značilen je tloris, ki se bistveno razlikuje od tlorisa gornje cerkve. Tu sta med seboj strogo ločena ladja in prezbiterij, kajti cerkev je bila namenjena tudi gostom, ki so kartuzijo obiskali, ne izključno menihom. Raven korni zaključek so kartuzijani v tej zgodnji dobi nedvomno prevzeli od cistercijanov.

Na zunanjščini ima stavba na vseh točkah, kjer pritiska obočna konstrukcija na stene, opornike. Oporniki v prezbiteriju imajo dvo-kapno strešico, oni ob ladji enokapno. Stavbo opasuje podzidek, ki ima v profilu žleb med dvema svitkoma, od katerih je spodnji močnejši od gornjega. Od oken se je nespremenjeno ohranilo le ono za velikim oltarjem.

Ohranjena pa sta glavni in južni portal. Glavni je bil pri prestavitvi vzdian takoj pri tleh, medtem ko je stal prej na podzidku 70 cm visoko od tal. Portal je stopnjičasto vsekan v steno. V pravokotne izseke ostenja so na vsaki strani postavljeni po 3 stebriči. Baze stebrov imajo dva svitka z žlebom med njima, kapiteli pa so izraziti brstni kapiteli tipa Kostanjevica 2. Arhivolta je bogato profilirana z žlebi in svitki. Polkrožni timpanon zapira relief Jagnjeta s križem.

Podoben mu je stranski portal, ki je v svoji legi nespremenjen in zato višji od glavnega. Ima ob straneh le po en stebrič. Timpana ni.

Notranjščino deli slavolok v ladjo in prezbiterij. Slavolok je šilast s hruškovim prerezom s priostrenim hrbtom.

Obočna konstrukcija ladje je sestavljena iz dveh skoro kvadratičnih križnih obokov, ki delita ladjo v dva dela, ki se občutita kot dva samostojna baldahina, postavljena drug ob drugega. Rebra, ki imajo

tudi hruškov profil, so nekdam slonela na stebričih, od katerih so ostali samo še kapiteli, stebila pa so izgubljena. Kapiteli ladijskih stebričev imajo enostavno geometrično obliko prizme z okroglo posnetimi gornjimi robovi.

Prezbiterij je v tlorisu kvadrat in obokan po istem principu kot ladja. Križni obok sloni na 4 stebričih, ki so ohranjeni in so enaki onim v portalih. Obočna rebra imajo primitiven pravokoten prerez.

Na listni strani v prezbiteriju je sedile z dvema dolbinama, ki se na romanski način stopničasto poglobljata v steno. V izsekih sten stoje stebriči, enaki onim v portalih in nosijo dva šilasta, bogato s svitki in žlebiči profilirana loka.

Stil cerkve je torej zelo izrazit. Tloris s pravokotno zaključenim prezbiterijem, predvsem pa arhitekturni detajli so tipični za dobo zgodnje gotike. Dvojnost stila, romansko občuteni portali z brstnimi kapiteli, sedile, kjer se pojavi gotski lok, profili reber in slavoloka je značilna za dobo prehodnega sloga, ki nastopi ob koncu 12. stol. in se vzdrži vso 1. pol. 13. stol. V tej zgodnji dobi postanka cerkve je prehodni stil razločljiv iz pobud, ki so jih menihi prinesli iz Francije, kjer v tem času ta stil ni bil nobena novost več.

Ecclesia maior

a) Prva stavba

Cerkev gornjega samostana, ki se nam je ohranila žal le v razvalinah, je že druga cerkvena stavba na tem mestu. Prvotno stavbo je na podlagi podrobnega ogleda razvaline lahko rekonstruirati. Pri ogledu razvaline se opazi neka neenotnost v zidavi, ki je vidna najbolj na južni steni. Nekaj nad sredino oken postane zid nenadoma ožji. Na tem mestu ga opazuje zidec, ki pa manjka na treh zaključnih straneh prezbiterija.

Če pogledamo talni načrt razvaline, opazimo zopet neko nelogičnost v zidavi. Oporniki namreč ne stoje na mestu obočnega pritiska ampak so iz te točke pomaknjeni proti vzhodu. Okna so sicer v sredi obočnih pol, ne pa v sredi med oporniki.

Te ugotovitve govore nedvomno za prezidavo prvotne cerkve. Rekonstrukcija ni težka. Treba je le, da razdelimo notranjščino tako, kot to narekujejo oporniki. Tako dobimo stavbo s 4 obočnimi polami. Ker na sedanjem kornem zaključku ni omenjenih razlik v zidavi, je to dokaz, da je bil kasneje prizidan. Korní zaključek je bil nekdam raven kot v cerkvi v Špitaliču. Da je domneva pravilna, pove zadnja obočna pola, ki je kvadrat in predstavlja prezbiterij.

Tako rekonstruiran tloris nam da cerkev, ki je bila 26 m dolga, 8 m široka in okrog 10 m visoka. Da je bila obokana, povedo oporniki, ki so nedvomno iz prve stavbne dobe in so bili pri prezidavi povišani.

Opozorim naj takoj na važno razliko med obema cerkvama. Špitališka je ločena v prezbiterij in ladjo, pri žički pa ta delitev ne nastopi. Cerkev je enotna dvorana, pri kateri je zadnja obočna pola označena kot prezbiterij s tem, da je v tlorisu kvadrat. Ostale 3 oboč-

ne pole so tudi tu zelo široki prečni pravokotniki; uveljavljen je torej isti princip obokavanja z baldahini kot v spodnji cerkvi.

Po stilu se zgornja cerkev sklada s spodnjo in pripada prehodnemu stilu.

b) Druga stavba

Na občnem zboru kartuzijanskega reda v Žičah l. 1397 so odločili, naj po vseh hišah rimske obediencie pobirajo za popravilo žičke cerkve, ki je bilo okrog l. 1400 res izvršeno.

Kako se je prezidava izvršila, nam najbolje pove tloris. Cerkev so razdelili na 4 enako široke obočne pole in ji na vzhodu dozidali 3 zaključne stranice osmerokotnika. Ker so polja ožja od starih, oporniki ne stojijo na mestu obočnega pritiska. Nova okna so izbili v sredi polj. Cerkev so za 6 m povišali in jo zopet obokali s križnim obokom. Tako prezidana cerkev je bila 28 m dolga, 8 m široka in okrog 16 m visoka.

Če primerjamo stanje po prezidavi s stanjem pred njo, vidimo, da je cerkev pridobila na višini in na dolžini. Če je prirastek na dolžini malenkosten, pa je na višini toliko bolj pomemben. Cerkev je sedaj dvakrat tako visoka kot široka.

Za novo stilno hotenje je zelo značilna tudi obočna razdelitev. Tudi v prezidani cerkvi so ostala 4 obočna polja, ta pa so napram starim ožja, torej naprednejša. Tudi so vsa polja med seboj enako široka, kar prej niso bila. Pole so sicer še zelo široki prečni pravokotniki, ker je bil arhitekt kolikor toliko vezan na prejšnje stanje. Da pa je težnja po zožitvi obočnih pol hotena, ne moremo dvomiti. Kaj bi bilo namreč bolj naravno kot držati se stare razdelitve, ki so jo narekovali oporniki, kot pa zagrešiti nedoslednost, da oporniki ne odgovarjajo širini obočnih pol. Vidna je torej nova težnja po novem razmerju med širino in dolžino in predvsem višino, v kateri se je lahko sprostila težnja po organski rasti arhitekturnih delov.

Na zunanjsčini je bila cerkev prosta le z zapadne in z južne strani. Na severu sta bila prizidana samostan in križni hodnik. Južno steno so opirali 4 trikrat stopnjevani oporniki z enokapno streho. Na fasadi je bil glavni vhod v cerkev, ki ga pa vse stare slike kažejo že v spremenjeni baročni obliki. Prvotna oblika portala je bila pač šilastoločna s poševo vrezanimi stranicami. Nad portalom je šilasto tridelno okno s krogovičjem srčaste oblike. V trikotnem slemenu je še eno pravokotno okno, nad njim pa 2 okrogli lini.

V južni steni so bila 4 dvodelna okna z enostavnim krožnim krogovičjem. Najbogatejše krogoviče je imelo okno v kornem zaključku. Bilo je dvodelno z dvema trilistoma in enim četverolistom, katerih listi so bili deljeni z običajnimi nosovi.

Notranjščina predstavlja zopet enoten prostor brez delitve na prezbiterij in ladjo. Obočne pole so še vedno zelo široke, čeprav ne več kvadratične. Rebra so izhajala neposredno iz služnikov, ki so segali ob zidu zelo nizko navzdol in niso imeli kapitelov. Tudi konzol ni bilo, služniki so bili spodaj enostavno priostreni. Rebra niso imela več zgod-

njega prereza v obliki hruške. Prerez ima sedaj obliko trapeca z dvema žlebičema. Razvoj tega rebra se začne pri enostavnem pravokotnem prerezu tako, da so najprej posneli prednja ogla. Posnemali so vedno več, prerez je postajal ostrejši, dokler ni dobil značilne oblike, ko so ga še žlebasto izpodrezali. Ta oblika rebra se vzdrži poslej v gotski arhitekturi do konca gotске dobe.

Služniki so v prerezu sestavljeni v bistvu iz treh reber, kar je praktično razložljivo, ker izhajajo rebra neposredno iz služnikov.

Petero sklepnikov, ki so spajali rebra, je bilo plastično okrašenih. Prvi sklepnik nad oltarjem je imel podobo Jagnjeta, ostali štirje pa simbole štirih evangelistov.

Nova druga Žička cerkev kaže torej vse značilnosti razvite gotike. V tlorisu se javlja nov stil predvsem v 5/8 kornem zaključku, ki je zamenjal zgodnjegotski ravni kor, ki je bil prevzet od cistercijanov. V stavbi sami se novo pojmovanje arhitekture pojavi predvsem v merah, kjer je najbolj značilen velik prirastek na višini, kar je v skladu s težnjami gotске arhitekture. Tudi arhitekturni detajli so dobili naprednejše forme in so se oprostili prehodnega značaja obeh prvih žičkih cerkva.

Kartuzija Jurklošter

Kartuzijo Jurklošter je ustanovil Henrik I., škof krški (1167—1174), okoli l. 1170. Vsled slabe dotacije je samostan l. 1199 prenehal, a je bil že l. 1200 obnovljen. L. 1596 je bil zatrt in dodeljen jezuitskemu kolegiju v Gradcu. Po razpustu jezuitskega reda l. 1775 je prišel v državno upravo. L. 1856 pa je bila tu ustanovljena kuracija.

Cerkev je bila večkrat prezidana a je v bistvu še ohranjena. Tloris je enotna pravokotna dvorana, ki obsega 4 obočne pole, od katerih so prve tri enaki, nekoliko vzdolžni pravokotniki ($7,35 \times 7,70$ m), zadnja, pa rahlo prečen pravokotnik ($7,35 \times 6,85$ m). Prezbitერიj je ravno zaključen.

Zanjo veljajo torej vse tiste značilnosti, ki smo jih videli na prvi žički cerkvi. Notranjščina je zopet razdeljena na 4 baldahine, ki so na oko popolni kvadrati, ker je razlika v merah neznatna. Za svojo dolžino pa je cerkev silno ozka, tako da znaša razmerje širine proti dolžini 1 : 4. V prvi žički cerkvi je to razmerje le 1 : 3,25.

Obočne pole so prekrите s križnimi oboki z rebri pravokotnega prereza in slone danes na konzolah tam, kjer rebra zadenejo na steno. Vendar so te konzole le kapitel in odsekan služnik in v tej obliki niso prvotne. Zadnja obočna pola je danes od cerkve oddeljena in porabljena za zakristijo.

Cerkev je torej izrazito prehodna stavba, ki se v vseh podrobnostih krije s prvo žičko cerkvijo.

Pevski kor je bil cerkvi šele kasneje prizidan in sloni na trojni šilasti arkadi. Obokan je s tremi polami križnega oboka s sklepniki. Profil arkade je hruška, profil reber pa obojestransko globoko zarezan žleb. Balustrada kora je masivna, trikrat pdrta s krogovičjem, vde-

lanim v pravokotne okvire, stranska dva imata vrtince ribjih mehurjev, srednji pa v krog komponiran križ.

Zvonik tudi ni nastal v prvi gradbeni dobi. Sloni na dveh močnih lokih nad vzhodnima dvema polama. Na teh lokih sloni pravokoten podstavek, ki potóm stopnjevanja s porezanjem oglov preide v osmerokot. Nad streho ga dvakrat opaše zidec; nad drugim zidcem so ozke, visoke line s trilistnim krogovičjem. Nad linami so trikotna čela s križnimi rožami. Nad tem je osmerokotna kamenita piramida s popčastimi grbami in križno rožo. Ves stolp je iz rezanega kamna in neometan. Po obliki zgodnjih popčastih brstov sodeč je na vsak način vsaj še iz srede 14. stol.

Kartuzija Bistra

Ustanovil jo je l. 1255 koroški vojvoda Bernhard. L. 1782 je Jožef II. samostan zatrl. Cerkev so l. 1808 porušili in o njej nič ne vemo. Marolt piše v topografiji Vrhnike, da je bila menda triladijska, kar pa ni verjetno, ker so vse kartuzijanske cerkve enoladijske dvorane. Če je njegova domneva točna, je bila kasneje prezidana v triladijsko cerkev.

Ohrajen pa je križni hodnik s križnimi oboki. Rebra s poznim prezom počivajo na konzolah. Nedvomno ni starejši od 15. stol.

Kartuzija Pleterje

V pleterski cerkvi se nam je ohranil eden najvažnejših gotških arhitekturnih spomenikov v Sloveniji. Pletersko kartuzijo je ustanovil l. 1403 Herman II. Celjski. Še istega leta so pričeli zidati samostan in ga l. 1406 dovršili. Cerkev so pričeli zidati l. 1407 in je bila l. 1420 posvečena. Za časa reformacije je redovno življenje popolnoma propadlo in so l. 1595 dobili kartuzijo ljubljanski jezuiti. Ti so l. 1687 napravili edino, a k sreči neznatno prezidavo. Ko je bil l. 1773 jezuitski red razpuščen, je samostan pripadel državi. L. 1839 je prišel v privatne roke. L. 1899 so ga zopet kupili kartuzijani. Skoro po 500 letih je bila l. 1904 posvečena nova cerkev v novem samostanu. Od starega samostana sta se ohranili samo cerkev in zakristija.

Cerkev se je, razen omenjene malenkostne prezidave na fasadi, nespremenjena ohranila do danes. Talni načrt cerkve obsega 6 obočnih pol v ladji, eno v prezbiteriju in 5/8 zaključek. Mere cerkve so do potankosti premišljene, tako da pride prostornina do preprečljivega izraza. Če opazujemo eno obočno polo v ladji, vidimo, da je 4,10 m globoka, 8,20 m široka in 12,30 m visoka. Vlada torej razmerje 1 : 2 : 3. Polja v ladji se 6-krat ponove. V prezbiteriju je polje nekoliko širše. Isto premišljeno razmerje vlada med širino in višino cerkve, ki znaša pri 8,20 m širine in 12,30 m višine točno 1 : 1,5. V cerkvi vlada torej strog matematični red, kar da prostoru izredno lepo obliko, ker so mere v idealnem medsebojnem razmerju.

Zunaj je bil na severni strani prizidan cerkvi križni hodnik. Danes je podrt, sled strehe se na cerkveni steni še dobro pozna. Na steni se vidijo tudi sledovi oboka, konzol in služnikov.

Južno in vzhodno stran cerkve opira 11, trikrat stopnjevanih opornikov. Med njimi se odlikujeta dva. Prvi na fasadi je postavljen diagonalno na ogel in ima enokapno streho, pred njo pa trikotno čelo z grbami in križno rožo. Opornik ob slavlolu je močnejši od ostalih, ker je na tem mestu pritisk oboka jačji.

Fasado delita dva zidca; prvič približno tam, kjer opornik drugič vskoči, drugi pa odreže od fasade trikotno sleme. Spodnji del stene do prvega zidca je višji od gornjega. Portal je poševno vrezan v steno z bogato profiliranimi ostenji. Odprtina vrat je pravokotna, profilirani loki pa obkrožajo ostroločni timpanon, v katerem je baročna freska sv. Trojice. Zunanji rob timpana nosi grče in križno rožo. Ob straneh sta fiali z grbami in križno rožo.

Takoj na zidcu je sredi fasade dvodelno okno s krogovičjem z značilnim motivom ribjega mehurja.

V trikotnem slemenu je danes na štirih konzolah nek prizidek, o katerem pa ni jasno, čemu je služil. Na konzolah je letnica 1687. Na tem mestu je bila prvotno rozeta, ki je na podstrešju vidna. Ob straneh je dvoje šilastih oken, za njima pa na podstrešju kamenit sedež. Pod rozeto so sedaj zazidana vrata, ki so gotovo vodila na hodnik na fasadi. Vse to ima edini pomen kot opazovalnica za kretanje napadalca, kar je bilo aktualno v dobi turških napadov.

Razen okna na fasadi ima cerkev še 5 oken in sicer v prvem, četrtem, šestem polju v ladji in v dveh zaključnih stranicah prezbiterja. Ob tretji stranici so polžaste stopnice, ki vodijo na podstrešje. Vsa okna so tridelna-z bogatim krogovičjem, katerega najznačilnejši motiv je ribji mehur. Zunanja stran oken je brez profilov, notranja pa profilirana.

V severni steni sta visoko pod obokom dve rozeti s krogovičjem v obliki vrtincev ribjega mehurja. Na tej strani ni bilo prostora za velika okna, ker je bil tu prizidan križni hodnik.

Notranjščina je enoten, 35 m dolg, 8,20 m širok in 12,30 m visok prostor. Vse proporcije in stavbni detajli služijo le izrazu prostornine. Tudi navidezna ločitev med ladjo in prezbiterijem, ki se javlja v slavlolu in okrepljeni obočni oprugi, ne moti enotnosti prostornine, ki se prosto preliva po vsem prostoru. Ker pa je med globino in širino obočnih pol razmerje 1 : 2, si polja v ladji šestkrat hitro slede eno za drugim, pri slavlolu preskočijo rahlo oviro in se zlijejo v korni zaključek. Enotnosti prostornine ne moti niti obočna konstrukcija. Cezure med posameznimi polji so neznatne, ker so prečni pasovi v prezu enaki rebrom. Edina močnejša cezura v oboku je slavlolok. Onkraj njega je tudi gibanje počasnejše, se le enkrat ponovi in zlije v apsidalni zaključek.

Cezure med posameznimi polami označujejo služniki, ki segajo v prezbiteriju do tal, v ladji pa slone v višini okenskih polic na plastično okrašenih konzolah. Tudi tu vlada aritmetična pravilnost, ki je značilna za vso stavbo. Služniki razdelijo steno na tri tretjine. V prvi tretjini so konzole, v drugih kapiteli, od njih do temena obočne kape je zopet tretjina.

Na zapadu je bil v cerkvi postavljen pevski kor že med zidavo. Sprva ni bil v načrtu, to pove okno v južni steni, katerega so morali spodaj zazidati. Empora počiva na treh križnih obokih, ki se spredaj opirajo na dva osmerokotna stebra, na steni pa na priostrene konzole.

Detajli: Rebra imajo profil, kakršnega smo srečali v drugi žički cerkvi. Kamnoseški okras se bogato razvije na sklepnikih, konzolah in kapitelih. Na oboku je 8 plastičnih sklepnikov; prvi nad svetiščem je nerazločen; proti zapadu slede enakoramen križ, celjski grb, 4 trtni listi in 4 grozdi, 4 listi v obliki križa, jagnje z bandercem, Kristusova glava s križnim nimbom, pelikan. Na kapitelih služnikov je stilizirano trtno listje, prav tako na večini konzol, kjer se razvija iz enotnega debla. Le tri konzole imajo drug okras. To sta konzoli ob korni empori, katerih ena predstavlja spako, ki ji iz ust poganja trta, druga pošastno figuro, predstavljeno čepe in držečo se za noge. Zadnja konzola pred slavolokom v južni steni predstavlja ščit s celjskim grbom. Lepo kamnoseško delo je dolbina v zidu pred slavolokom s trikotniškimi čeli in fialami.

V stenah cerkve je vzdanih na raznih mestih 57 lončenih posod, ki so služile za ojačitev akustike. O teh je zadnji izčrpno poročal Pirkovič v Slov. domu 24. XII. 1938.

Pleterska cerkev je torej v resnici eden najpomembnejših spomenikov naše gotike. Tako po strogih proporcijah, ki so v njej uveljavljene, kot po odlični izdelavi plastičnega okrasa govori o odličnem, domačo produkcijo visoko nadkriljujočem mojstru.

Na kamnoseško obdelanih detajlih je mnogo kamnoseških znakov. Ti znaki obetajo, ko bodo enkrat zbrani, podati nove zanimive poglede na razširjenost posameznih delavnic v Sloveniji in na kulturni krog, iz katerega je naša arhitektura prejemale pobude.

III. ŽUPNE IN PODRUŽNIŠKE CERKVE

Najstarejši ohranjeni arhitekturni spomeniki Slovenije ne segajo preko romanske dobe, to je do XI. stol. nazaj. Pa tudi od teh ni nobeden prišel do nas v taki obliki, kakor je nastal, ampak so bili vsi v kasnejših dobah večkrat prezidani.

Po tipu so te najstarejše cerkve eno- ali triladijske stavbe. Redkejši so spomeniki centralnega tipa. Najbolj enostavna in najbolj pogosta je enoladijska, ravno krita dvorana z apsidom. In gotovo je, da je ohranjenih mnogo več takih stavb v jedru novejših, le da so pod kasnejšimi prezidavami nespoznavne, ker so mogle bolj spremeniti svojo obliko kot pa triladijske bazilike.

a) Enoladijske stavbe

Župna cerkev v št. Vidu pri Stični

je gotovo ena najstarejših. Omenja se že l. 1136 in je nastala pred stiškim samostanom. Tega leta jo je namreč patrijarh Peregrin podaril samostanu.

Cerkev prav dobro označuje enoladijsko romansko stavbo. Romansko jedro stavbe sega od sedanjega pevskega kora do obeh vhodov v zakristiji. Stanje na podstrešju dovoljuje to ugotovitev. Bila je ravno krita in je imela po tri okna v stenah ladje, od katerih so ona v severni steni nad baročnim obokom še vidna. Na vzhodu je bila nedvomno polkrožna, obokana apsida.

Ladja cerkve je 20,50 m dolga in okrog 8,50 m široka. V razmerju širine do dolžine se z 1 : 2,5 približuje tipu, ki so ga v Ptuju uvedli beraški redovi sredi 13. stol. Važna je ta ugotovitev že zato, ker dokazuje, da je bila ta oblika prostora pri nas že znana, preden so jo uvedli beraški redovi. Novo, kar so ti vpeljali, je bil kor z vsemi značilnostmi njihove arhitekture. Treba je bilo le, da se je ta spojil s pri nas že znano ladjo in tako je bila tudi za gotško dobo dana oblika najenostavnejšega talnega načrta.

Od prvotne arhitekture cerkve je ohranjen 2,85 m visok romanski steber, ki opira sedaj lopo pred vhodom, prizidano v kotu med nekdanjo prosto stoječim stolpom in l. 1625 do njega podaljšano ladjo. Kapitel stebra je 0,55 m visok in zgoraj 0,45 m širok. Ima obliko kocke, od debela ga loči svitek, pokrit je s stilizirano rastlinsko ornamentiko. V štirih oglih so akantovi listi, med njimi po ploskvi kapitela palmete. Ni pa izključeno, da je sem prenešen iz Stične. V južni steni ladje je zazidan romanski portal.

Tip tlorisa, kakor ga predstavlja cerkev v Št. Vidu, je bil v rabi tako pri večjih župnih cerkvah kot pri podružnicah.

Zgornja Draga pri Stični,

katere talni načrt je v manjših merah točna ponovitev šentviške, je osamljen primer popolnoma obokane romanske cerkve pri nas. Ladja ima dve obočni poli, ki ju deli močna oproga pravokotnega prereza, sloneča na konzolah. Obokana je z zelo značilnim romanskim križnim obokom brez reber, pri katerem se greben oboka počasi zgubi, tako da imamo vtis plitve kupole. Sredi vzdolžnih sten je bilo po eno okno, ki je sedaj zazidano.

Na vzhodu je polkrožna s polkupolo obokana apsida z zazidanim romanskim oknom za oltarjem.

Na zunanjsčini polkrožne apsise se je ohranil zobčasti podstrešni venec, ki zaključuje steno. Lopa pred vhodom in zvonik nad njo sta iz baročne dobe.

Župna cerkev v Kostanjevici

spada med najvažnejše ohranjene romanske spomenike. Danes je tako prezidana, da je le težko določiti prvotni tloris. Ta je obsegal enoladijski ravno prekrit prostor in korno partijo, ki jo je od ladje ločil slavolok.

V ladijskih zidovih sta se nespremenjena ohranila dva portala, najlepša iz te dobe v Sloveniji. Glavni portal je stopničasto vrezan v steno, ima ob straneh po 3 stebriče, ki nosijo poligonalne loke pol-

krožnega timpana. Stebri imajo baze z dvojnimi svitkom in žlebom, ki oklene tudi steno med stebri. Krasni kapiteli z akantovimi listi pokrivajo podobno okrasnemu pasu kapitela in steno med njimi.

Stranski portal je v dekoraciji glavnemu popolnoma enak, le da je enostavnejši in ima ob straneh samo po en stebrič. Portala sta ohranila prvotno polihromacijo, kar ju napravi tem bolj dragocena. Oba timpana sta bila figuralno poslikana; glavni ima ostanke iz sredine XIII. stol., stranski slikarstvo iz okrog 1400. Kamnoseški okras je nedvomno v stilni zvezi z okrasjem sosednje samostanske cerkve, torej nekako iz sredine 13. stol.

Tudi slavolok sta nosila podobno dekorirana stebra z rastlinskim kapitelom. Steber na evangeljski strani je bil odkrit l. 1932, desni pa je uničen zaradi prižnice.

Kakšna je bila korna partija, je težko določiti. Nagibam se k mnenju, da je bil kor ravno zaključen pod vplivom sosednje samostanske cerkve.

Tudi arhitektonsko poudarjeni slavolok, katerega lok sta nosila dva stebra, govori za to, da cerkev ni nastala iz domače tradicije, pri kateri je prehod v apsidno, kot so pokazali prejšnji primeri, izpeljan brez arhitektonskega poudarka na slavoloku. Cerkev je nedvomno nastala pod vplivom sosednje samostanske cerkve.

Cerkev je bila dvakrat prezidana. V gotiki je dobila dolgi, od ladje višji prezbiterij s 5/8 zaključkom in križne oboke. V baroku je bila znova baročno prezidana, prezbiterij ravno zaključen in ves prostor baročno obokan. Na podstrešju so vse te prezidave dobro vidne.

Stolp je iz gotske dobe in je nastal pač istočasno z gotiziranjem cerkve.

Na štajerskem imamo skupino izredno zanimivih poznoromanskih enoladijskih stavb, ki jih predstavljajo župne cerkve v Laškem, v Vuzenici, v Loki pri Zidanem mostu, v Šmartinu na Pohorju, dalje cela vrsta podružnic, n. pr. Sv. Janž pri St. Vidu pri Ptuj, Sv. Miklavž nad Čadramom. Vse to so enoladijske stavbe z ravno krito ladjo in ožjim, v tlorisu kvadratnim, ravno zaključenim, križno obokanim prezbiterijem. Nekateri, kakor n. pr. v Vuzenici, v Laškem in pri Sv. Mohorju pri Doliču so imele nad prezbiterijem zvonik in predstavljajo zopet posebno skupino cerkva ki imajo svoj vzor že v predromanski cerkveni arhitekturi na Koroškem in drugod v srednji in zahodni Evropi.

Pri kasnejših prezidavah je bil ta prezbiterij porabljen ali za lopo pred vhodom ali pa vrinjen med ladjo in novi prezbiterij kot v Laškem in Vuzenici.

Ta oblika kora je nastala vsekakor pod vplivom prvih kartuzijanskih cerkva v Špitaliču, Žičah in Jurkloštru. Na ta ravnozaključeni, z rebrastim križnim obokom pokriti kor je navezal prehod v gotiko.

S Štajerske se je ta oblika kora prenesla tudi preko Save na jug in jo sledimo na vzhodnem robu Dolenjske. Kot primer navajam po-

družnico sv. Jurija v fari Sv. Trojice. Seveda pa je zopet vprašanje, koliko je mogel na Dolenjskem v teh primerih vplivati ravnoključeni kor samostanske cerkve v Kostanjevici.

Nobenega dvoma pa ni, da je na Štajerskem ta oblika nastala pod vplivom kartuzijanov, točneje pod vplivom cerkve v Špitaliču.

b) Triladijske bazilike

Poleg enoladijskih stavb so v romanski dobi zelo pogoste triladijske bazilike z ravnimi stropi, kornim kvadratom, apsidno in brez prečne ladje. Vse so kasneje prezidane a je prvotno stanje dovolj jasno.

Šmarje pri Ljubljani

L. 1228 se imenuje Wlvingus župnik v Šmarju (Schumi II. 45). L. 1477 je fara inkorporirana Stični. Po razpustu samostana zopet samostojna.

Sedanje stanje kaže triladijsko gotsko cerkev z nekoliko dvignjeno srednjo ladjo, poligonalno zaključen prezbitarij in dve kapeli ob straneh stranskih ladij. Zvonik je vzidan v fasado. Ladje so križno obokane, prezbitarij baročno.

Preiskava pod streho da tale rezultat: prvotna cerkev je romanska triladijska bazilika s svetlobnim nadstropjem, ravnimi stropi v ladjah, s kornim kvadratom in apsidno. V stenah srednje ladje in kornega kvadrata so na podstrešju ohranjena okna svetlobnega nadstropja. Na notranji strani so stene pobeljene. Belež na stenah stranskih ladij sega le do dolžine srednje ladje, torej so bile te podaljšane takrat, ko so bile obokane. Tudi stolp je bil prizidan malo pred obokanjem ladij, ker se vidi, da je bila fasadna stena podrta. Cerkev je zidana iz pravih kvadrov lehnjaka, ki je značilen material romanske dobe na Dolenjskem.

Po prizidavi stolpa in podaljšanju stranskih ladij je bila vsa cerkev križno obokana, kar se je zgodilo v začetku 15. stol. Prezbitarij je bil v baroku ponovno obokan. Na podstrešju je v belež vtisnjena letnica 1776. Glavni portal ima letnico 1884.

Stari trg pri Ložu

L. 1221 ima patronat nad župnijo grof Viljem iz Loža. O prizidavah pričajo letnice: na desnih vratih v fasadi 1647, napis v prezbitariju pove, da je bil ta l. 1648 prezidan, pri zakristiji je letnica 1690. L. 1761 pa je škof Karel M. grof Attems cerkev znova posvetil. Takrat je bila obokana glavna ladja.

Sedanje stanje kaže triladijsko stavbo z malo višjo srednjo ladjo, obokano z banjo s sosvodnicami, stranski ladji in prezbitarij pa s križnimi oboki.

Stanje pod streho pa nam pokaže triladijsko romansko baziliko z ravnimi stropi in kornim kvadratom z apsidno. V severni steni ladje

so ohranjena tri, v južni 4 okna. Pri stranskih ladjah so bile stene povišane.

Cerkev je torej zopet triladijska bazilika z vsemi tistimi značilnostmi kot v Šmarju.

Tej so podobne bazilike v Slavini, Hrenovicah in Vremah.

Na Gorenjskem pripada temu tipu cerkev v Mošnjah, katere ladja je romanska s kvadratnimi slopi, ki so bili kasneje posneti do osmerokotnika.

Na Štajerskem pripada temu tipu stolnica v Mariboru. Enaka je bila prvotna ljubljanska cerkev sv. Nikolaja.

Stolnica v Mariboru

je v sedanjem stanju plod večkratnih prezidav. L. 1185 se imenuje župnik Konrad. Pri restavraciji se je po odstranitvi ometa jasno pokazalo romansko jedro. Predvsem so bile odkrite arkade v srednji ladji, določena je višina stranskih ladij, po kateri se da sklepati na dvojno višino srednje. Cerkev je bila prezidana najprej v prvi polovici 15. stol., ko je bil prizidan prezbiterij, ladje pa so bile obokane v več presledkih v 15. stol. V srednji ladji je napis: 1520 Hanns Weiss. Prvotno jedro je iz srede 13. stol.

V prvotni obliki je bila cerkev romanska slopna bazilika z ravnimi stropi brez prečne ladje, verjetno pa s tremi apsidami. Močno podpira to naziranje romansko jedro. l. 1700 podrte stare ljubljanske stolnice.

Proštijska cerkev v Ptujju

Jedro njene ladje je romansko. Nastala je cerkev za časa salcburškega nadškofa Konrada I. (1120—1147). Kvadratni slopi in polkrožne arkade v srednji ladji so ohranjene. Na zapadu je bil nadstropen podaljšek v širini srednje ladje (Westwerk).

Pri vseh teh stavbah je dispozicija vedno ista. Ladje delijo kvadratični slopi, krite so z ravnimi stropi, na vzhodu večkrat korni kvadrat in apsida. Razmerje ladij je bolj ali manj vedno enako in sta stranski približno polovico ožji in nižji od srednje. Za vse pa je značilno, da nimajo prečne ladje in da sta stranski ladji največkrat ravno zaključeni.

c) Centralne stavbe

Od romanskih kulturnih stavb moram omeniti še centralne stavbe, tip, ki je bil porabljen za kostnice ali karnerje. Tip teh stavb se je razširil iz Italije, kjer je služil kot krstilnica. Proti severu se število manjša.

Iz romanske dobe sta ohranjeni pri nas kostnici pri Sv. Petru pri Trebelnem na Dolenjskem in v Jarenini na Štajerskem. Obe imata v tlorisu okrogel glavni prostor, pod katerim je kostnica in polkrožno apsido za oltar. Obe sta iz 12./13. stol.

Take kostnice sta imeli tudi cerkev sv. Petra v Ljubljani, ki je na starih slikah še vidna, in farna cerkev v Kranju vsaj ob koncu 15. stol.

Sprva okrogli tloris preide na prehodu v gotiko v poligon. Iz l. 1469 imamo ohranjen karnar v žički kartuziji. Ta je že gotski, v tlorisu oktagon z zvezdastim obokom.

Zelo zanimiv spomenik je dvonadstropna kapela na Malem gradu v Kamniku. Kapela je dvonadstropna grajska kapela, kakršnih poznamo več iz srednjega veka. Kamniška kapela ima dvoje nadstropij in kripto pod prezbiterijem spodnje kapelo. Tloris je kvadratičen s polkrožno apsido za oltar. Vsi oboki so baročni. Stilistično je važen portal, ki vodi v spodnjo kapelo. Stopničasto se poglablja v steno, ob straneh ima po dva stebriča, ki nosita polkrožne loke. Timpanon zapira primitivno okrašena plošča z dvema angeloma, ki častita križ. Kapela je iz konca 12. ali začetka 13. stol.

Zanimiv a osamljen primer je poznoromanska rotunda na Selu v Prekmurju, ki je razložljiva iz zvez sosednjim panonskim ozemljem.

B. GOTSKA DOBA

ARHITEKTURA BERAŠKIH REDOV

Med beraške redove štejemo najprej frančiškane (prva pravila l. 1220) in dominikance (potrditev 1216, preosnova in naslon na frančiškane l. 1220). Njim slede karmeličani l. 1245 in avguštinci l. 1303. Kasnejši redovi so za razvoj arhitekture manj pomembni.

Postanek beraških redov je posledica posebnih oblik religioznega življenja in kritike cerkvenih in socialnih razmer v 13. stol. Nastali so najprej v Italiji in njihova delavnost je obsegala pridigovanje, spovedovanje, dušno pastirstvo in skrb za uboge in bolne.

V nasprotju z benediktinci, cistercijani in kartuzijani, kateri so iskali samoto in jim je bil glavni namen odpoved svetu in molitev, so se beraški redovi naseljevali v takrat cvetočih mestih. Najprej so se naseljevali zunaj mestnega obzidja, najraje ob reki. V vsakem mestu je bil v srednjem veku naseljen vsaj eden od obeh prvih redov. Ideal ubožstva in skrb za bolnike jih je povezal z vsemi sloji prebivalstva.

Cerkve so pričeli zidati okrog sredine 13. stol. Oba redova kažeta v arhitekturi iste poteze, po eni strani strogost in enostavnost v oblikovanju stavbne lupine, po drugi strani pa velik smisel za oblikovanje prostora, kar je posledica glavne naloge beraških redov — pridigarstva. Nastale so takozvane pridigarske cerkve. Tu je glavna razlika med cistercijani in beraškimi redovi. Pri prvih razkosan, nepregleden prostor, pri drugih enotna, kubična prostornina.

Za značaj arhitekture so važna nekatera mesta iz oporoke sv. Frančiška l. 1226, kjer svari brate pred vsem, kar bi nasprotovalo strogosti reda in idealu uboštva.

Predpisi, ki se tičejo zidanja cerkva, slični onim cistercijanov, so bili sprejeti l. 1260 na generalnem kapitlju v Narbonne. Najvažnejši so naslednji paragrafi:

§ 8. Cerkve naj se ne obokavajo razen nad velikim oltarjem in samo z dovoljenjem generalnega ministra.

§ 15. Ker prebogata in ogleda vredna oprava cerkva nasprotuje uboštvu, odreja kapitelj, naj po običaju kraja ne zidajo prevelikih cerkva, opremljenih s slikami, umetnimi deli v kovini, barvanimi okni in stebri.

§ 16. Tudi naj ne zidajo stolpov posebej.

To so glavne določbe o arhitekturi, katere pa so omiljene z doštvom »po navadi kraja«, ki pušča vendar nekaj svobode. Mnogo teh predpisov se ni vzdržalo, predvsem predpis obokavanja, ki je postalo kmalu splošno v rabi predvsem zaradi varnosti. Vsem ostalim predpisom pa so se skušali nekako izogniti, kar je rodilo gotove forme, ki so razložljive iz teh pravil. Ker pa so tudi cistercijani iskali izhoda na sličen način, je težko določiti, katere forme so iznajdba cistercijanov, katere beraških redov.

Glavna razlika med njimi je v oblikovanju prostora. Zahteva po enotnem, pridigovanju ustrežajočem prostoru, je ustvarila popolnoma drug talni načrt kot ga poznajo cistercijani.

Iz Italije, ki je materna dežela beraških redov, so ti prevzeli idejo enoladijske, ravnokrite dvorane, ki ji je na vzhodu prizidan kvadratni prezbiterij. To idejo ravno krite dvorane so beraški redovi razširili tudi na sever. Tu se iz takozvanega kratkega kora v duhu krajevnih razpoloženj razvije dolgi kor, ki je ožji od ladje in obokan. To je posledaj osnovna oblika beraških cerkva. V tej obliki smo tudi v Sloveniji dobili prve beraške stavbe v Ptujju, minoritsko in dominikansko cerkev.

Dominikanska cerkev v Ptujju

Samostan je bil ustanovljen l. 1250. Konvent je bil sezidan takoj po tem letu. Iz tega časa je ohranjena v vzhodnem križnem hodniku fasadna stena kapele z dvema biforama. Okrog 1255 je nastala cerkev, od katere se nam je ohranil samo slavolok in odlomki reber, ki so sedaj vzdani na raznih mestih. Istočasno je bila povečana kapela v glavnem traktu hodnika. V zač. 15. stol. je doslej ravno prekriti križni hodnik dobil gotske križaste oboke. Koncem 17. stol. je bil samostan barokiziran. Cerkev so prezidali l. 1692. Podrli so prezbiterij, ki je segal na trg pred sedanjo fasado in ga prestavili na zapadno stran. Podrli so tudi poligonalno svetišče kapele ob hodniku. V nekdanjem zelo širokem slavoloku so uredili kor. L. 1786 je bil samostan razpuščen. L. 1928 so bili njegovi umetnostno zgodovinsko pomembni deli preurejeni v muzej.

V prvi stavbni dobi takoj po l. 1250 je nastal konvent, od katerega je ohranjena vzhodna stena v križnem hodniku. Pri restavraciji za

muzej sta bili odkriti dve bifori in portal med njima. Ugotovljeno je bilo, da je ta prostor služil za kapelo. Kapela je bila 8,75 m dolga in 7,16 m široka. V vzhodni steni je bil odkrit rahlo šilasti slavolok, ki pa pripada verjetno že drugi stavbni dobi.

Stilistično važni sta okni in portal. Portal je v sedanji obliki že iz druge dobe, vidi pa se prav dobro baza prvotnega portala, ki kaže, da je bil ta stopničasto, torej na romanski način vrezan v steno. Bifori sta zelo značilni. Obe sta dvodelni in sta gotovo nastali istočasno. Desna je polkrožna, njen rob kaže pozitivni profil v obliki okrogle palice, ki obkroža tudi loka nad kapitelom. Leva ima šilasta vrha, rob pa je negativno profiliran v obliki žleba, ki prehaja pri tleh in nad kapitelom v jeziček, maskiran s palmeto. Tudi stebriča, ki okni delita, kažeta različne oblike. Desni ima izredno visoko bazo, zato se zdi deblo krajše in debelejšje od levega, ki ima nizko, a široko bazo, od katere tvorijo na oghih prehod k podnožni plošči ogelni listi. Tudi pri kapitelih, ki sta oba brstna kapitela, so manjše razlike.

Vse te, sicer malenkostne razlike označujejo zgodnjo dobo, v kateri sta okni nastali. Nastopajoči gotski elementi se mešajo z romanskimi in jih pri levem oknu izpodrinejo. To je tudi dokaz, da je nastal ta del poslopja v prvi dobi samostana takoj po l. 1250.

V drugi stavbni dobi je nastala cerkev, ki je bila dozidana okrog l. 1255. O njej ne vemo nič gotovega. Edini ostanek so obočna rebra, vzdana v stenah in pa izredno široki, s šilasto banjo obokani slavolok. Prerez reber je enak prerezu reber v ptujski minoritski in kostanjeviški cerkvi. To dejstvo nam omogoča datiranje vseh treh spomenikov. Dominikanska cerkev v Ptujju je bila dozidana l. 1252 in l. 1255 posvečena. Kostanjeviška je bila začeta po ustanovitvi l. 1254 in torej tudi okrog l. 1250 dogotovljena, za minoritsko cerkev v Ptujju pa je verjeten postanek okrog l. 1260.

Na podlagi ugotovitve, da se minoritska in dominikanska cerkev skladata po stilu, nam je možna tudi rekonstrukcija dominikanske. Nedvomno je imela pravokotno, ravno krito ladjo in na vzhodu obočan prezbiterij z dvema obočnima polama in 5/8 zaključkom. Ohranjena sta samo baročno prezidana ladja in slavolok.

Minoritska cerkev v Ptujju

Po kritičnem pregledu literature o postanku minoritske cerkve in po stilni opredelitvi slik za stranskima oltarjema, je Fr. Stelè dokazal, da je cerkev nastala v sredi 15. stol. in bila poslikana okoli l. 1260. Cerkev in samostan sta bila ob koncu 17. stol. barokizirana. Cerkev je dobila razkošno baročno fasado, obok v ladji, 5/8 korni zaključek pa je bil od cerkve oddeljen in njegovo pritličje porabljeno za zakristijo, ki je na stropu odlično štukirana, v nadstropju pa je bil urejen oratorij. Štukatura v zakristiji je datirana z letom 1685. L. 1931 je bila cerkev restavrirana. Pri tej priliki so bile odkrite za stranskima oltarjema važne freske stila zapadne emfore v Krki na Koroškem, ki jih dr. Stelè datira okrog l. 1260. Dalje so bili najdeni ostanki gotskih baldahinskih oltarjev in več detajlov v prezbiteriju in v križnem hod-

niku, tako da je stilno stanje jasno. L. 1945 dne 4. jan. je cerkev zadela zavezniška bomba in jo popolnoma porušila. Danes stoje samo še stranski zidovi prezbiterijskega.

Talni načrt cerkve obsega pravokotno, nekdanj ravno krito ladjo in ožji, obokan prezbiterij z dvema obočnima polama in $5/8$ zaključkom.

Pravokotnik ladje je 12 m širok in 33 m dolg. Razmerje širine in dolžine znaša $1 : 2,75$. V merah se zelo približuje italijanskemu vzoru beraških ravno kritih dvoran, pri katerih zraste dolžina ladje na trikratno širino. Zanimiva je primerjava s cerkvami minoritskega reda v sosednji Avstriji. Po talnem načrtu ji popolnoma odgovarja cerkev v Brucku na Muri, katere ladja je 11,95 m široka in 30 m dolga. Razmerje širine : dolžini je $1 : 2,50$. Cerkev v Brucku je bila zidana med l. 1272—1273, torej za ptujsko. Pri cerkvi v Welsu, ki je nastala okrog 1277, je to razmerje $1 : 2,25$. Opazna je torej vidna tendenca po razširitvi ladje, ki pridobiva na širini in zgublja na dolžini. V tem pa se javlja tendenca po zaokrožitvi prostornine.

Prezbiterij v Ptuju obsega dve obočni poli in $5/8$ zaključek. Polja so zelo široki prečni pravokotniki, ki se približujejo kvadratu. Ta kor z dvema polama in $5/8$ zaključkom je za beraške redove zelo značilen. Od njih ga prevzamejo tudi župne cerkve predvsem tam, kjer je bil vpliv beraških cerkva direkten. Oblika tega kora je razvojno prehodna. Iz njega se kasneje razvije takozvani »dolgi kor«, ki obsega tri obočne pole in $5/8$ zaključek. Zelo poučen je ta vpliv na župne cerkve prav v Ptuju, kjer je romanska župna cerkev pod vplivom obeh beraških cerkva dobila nov, dve poli dolg prezbiterij.

Prezbiterij deli od ladje šilast slavolok. Na visokem podstavku je polsteber z visokim podnožjem in izrazitim brstnim kapitelom tipa Kostanjevica 2. Kapitel ima visoko profilirano naklado, nad njo je slavolok porezan do treh stranic osmerokotnega profila. Rebra slone na služnikih v obliki polstebrov s kapiteli in imajo že znani prezerber v Kostanjevici in pri dominikancih v Ptuju. Služniki prve pole slone na konzolah približno v $1/3$ višine stene. V $5/8$ zaključku segajo služniki do tal. Sklepniki so bili reliefno figuradni (Jagnje božje nad zaključnim delom).

Posebnost sta bila baldahina nad stranskima oltarjema pred slavolokom. Za sedanjima oltarjema so bili namreč l. 1931 odkriti sledovi baldahinov v obliki šilaste banje, ki je rasla iz stranske stene ladje, se naslanjala na steno slavoloka, spredaj pa slonela na prostostojećem stebriču. Na ostalih treh oglih so bili ob straneh $3/4$ stebriči, od katerih sta se dva ohranila. Kapitela teh stebričev imata obliko čaše s štirimi gladkimi jezikastimi listi brez zavojev, značilnih za prehod k brstnemu kapitelu, ki nastopi v slavoloku. Tudi kapiteli služnikov v prezbiteriju so imeli čašaste kapitele z jezikastimi listi.

Zunanjščino prezbiterijskega opirajo enostavni, nizki oporniki, ki niso stopnjevani, pokrivajo jih čopaste strešice z bunkicami namesto križnih rož. Zanimiva je primerjava z oporniki v Brucku na Muri, ki imajo prav take strešice, le da so tam stopnjevani. Tudi v tem motivu je opazna starostna razlika med obema cerkvama. Nad oporniki so vzi-

dane v ogle zaključka v polovični razdalji do strehe primitivno stilizirane živalske glave, kakor jih srečujemo v italijanski zgodnjegotski arhitekturi.

Okna prezbitarija so pošev vrezana v steno. Okviri niso profilirani, kar je za beraške redove značilno, ker odgovarja strogosti reda. Pri sedanjem oknu v severni steni prezbitarija je zazidan šilasti vrh. Drugo okno je bilo pri restavraciji odkrito. Je dvodelno in ima lepo krogovičje sestavljeno iz treh trilstov. Okna v $\frac{5}{8}$ zaključku so bila tudi dvodelna, danes so v spodnjem delu zazidana. Odprt je le šilasti vrh. Krogovičje manjka.

Ptujska minoritska cerkev je bil najstarejši ohranjeni primer beraške cerkve v Sloveniji in je prav zato tudi kot razvalina za našo umetnostno zgodovino izredno važen, posebno še, ker je njena sovrstnica, dominikanska cerkev, popolnoma prezidana, njeni najvažnejši deli pa so podrti.

O ARHITEKTURI GOTSKE DOBE SPLOŠNO

Po tipajočih poskusih, ki smo jih zasledovali predvsem na cerkvah vseh naštetih redov, je sredi 13. stol. gotika končno zmagala. Pod vplivom teh stavb so se posamezne gotske forme prenesle tudi na ostalo stavbarstvo, kjer je ta prehod najbolj opazen v enoladijskih cerkvah s kvadratnim prezbitarijem.

Prehod v gotiko je bil toliko lažji, ker je tlorisni tip, ki smo ga sledili v romanski dobi, ostal isti. Pri enoladijskih stavbah so polkrožno apsido nadomestili s poligonalnim prezbitarijem in tip enoladijske, ravno krite cerkve je živel naprej skozi vso gotsko dobo globoko v 16. stol.

Enotno zidanih gotskih stavb iz dobe do približno l. 1430 nimamo. Vse so plod večkratnih prezidav in predstavljajo tako zanimiv konglomerat raznih dob in slogov.

Razvoj enoladijskih ravnokritih dvoran se je pričel s takozvanim »kratkim korom«, ki je predstavljal kvadratno osnovo s tremi stranicami osmerokota. Mnogo takih kratkih korov je ohranjenih pri manjših podružnicah. Za primer navajam Visoko pri Kureščku na Dolenjskem. Drugod, posebno pa v mestih, je bil »kratki kor« nadomeščen z »dolгим korom« takoj, ko je to narekovala potreba.

Prehodna stopnja med »kratkim« in »dolгим« korom je kor z dvema obočnima polama in $\frac{5}{8}$ zaključkom, ki smo ga prvič srečali pri obeh beraških cerkvah v Ptujju. Takih korov je pri nas še dosti ohranjenih. Nastali so zgodaj, ob koncu 14. in v prvih desetletjih 15. stol. Omenim najprej kor župne cerkve v Ptujju, ki je nastal pod neposrednim vplivom minoritskega in dominikanskega. Dalje omenjam prezbitarije v Celju, v Kranju in v frančiškanski cerkvi v Novem mestu. Vsi so iz prvih desetletij 15. stol.

Ta kor preide kmalu v »dolgi kor«, ki naštopa pri nas s tremi obočnimi polami in $\frac{5}{8}$ zaključkom. Med arhitektonsko najvažnejše spada prezbitarij kapiteljske cerkve v Novem mestu.

Tri obočne pole dolgi kor mariborske stolnice je nekoliko mlajši, kar dokazuje mreža reber, ki se je pričela gostiti in prepletati.

Poleg mnogih, neenotno nastalih cerkva imamo nekaj izjemnih primerov, ki so v našem gradivu osamljeni. To je najprej enoladijska kapela Ž. M. B. pri celjski opatijski cerkvi, tip, ki ga poznamo iz sosednje Avstrije in ki izhaja nedvomno iz francoskih vzorov.

Za naše razmere izreden spomenik je cerkev na Ptujski gori, pri kateri je prvič nastopil tip gotške triladijske dvorane in je brez zveze s sosednjo Avstrijo nerazložljiva.

Zanimiv spomenik je tudi triladijski prostor v Crngrobu, ki je tudi plod prezidav, z močnimi kvadratnimi slopi, ki so nosili ravne strope v isti višini in je nastal nedvomno pod vplivom romanskih bazilik.

Za prehod k uresničenju poznogotske dvorane je zanimiva tridelna dvorana v Trebnjem, ki jo delijo vitki osmerokotni slopi, zvezani z oprogami, ki so nosili raven strop. Ta tip se sredi 16. stol. še enkrat skoro nespremenjen ponovi v cerkvi v Dvoru pri Polhovem gradu.

To so v pregledu glavni tipi gotških stavb v času, ki nas zanima. Okrog l. 1450 pa prične prehod v pozno gotiko, ki jo označujeta mrežasti in zvezdasti obok in pa nova proporcija ladijskega glavnega prostora, ki postane zelo širok, torej močno osredotočen. Najvišjo popolnost v tej smeri so dosegle poznogotske dvorane škofjeloške delavnice.

Kapiteljska cerkev v Novem mestu

Za začetno stanje je zelo poučna kapiteljska cerkev v Novem mestu. Po odkritju gotških oken v ladji je nesporno, da je ta starejši del cerkve. Nastala je sredi 14. stol. in je ob ustanovitvi mesta l. 1365 že stala.

Pravokotna ladja je bila ravno krita, tako pričajo pobeljene stene na podstrešju. Ladja je 22,50 m dolga in 15 m široka. Razmerje širine proti dolžini je 1 : 1,75. Napram ptujski minoritski cerkvi z razmerjem 1 : 2,75 je kapiteljska ladja mnogo širša, prostor je bolj osredotočen, kakor je bil v Ptujju.

Ladji je bil prizidan na vzhodu obokan prezbiterij, ki si ga moramo predstavljati v obliki kratkega kora z dvema, mogoče celo z eno samo obočno polo.

Ta je bil v začetku 15. stol. nadomeščen z dolgim korom, ki obsega tri obočne pole in $\frac{1}{8}$ zaključek. Po svojih merah je eden največjih v Sloveniji, 20 m dolg in čez 10 m širok. Obočne traveje so zelo ozke in torej naprednejše od pleterskih. Razmerje globine in širine traveje znaša 1 : 2,5. Višina znaša malo več kot trikratna globina traveje, 12,10 m.

Prerez reber je običajen trapez, žlebasto izpodrezan s posnetimi ogli. Rebra izhajajo neposredno iz služnikov, ki slone na $\frac{1}{3}$ stene na enostavno prirezanih konzolah. V zaključku segajo rebra do tal. Obok je zelo rahlo šilast, skoro polkrožen, kar pa nikakor ni znak poznega postanka, kakor hočejo nekateri razlagati (Avsec). Prav tak obok na-

stopi že l. 1525 v cerkvi klarisinj v Št. Vidu na Glini na Koroškem. Tudi obočna rebra izhajajo prosto iz služnikov že l. 1285 v Imbachu, torej ni to karakteristična poznogotska oblika.

Izredno zanimiv in zelo redek primer v naši gotiki je kripta pod prezbitერიem. Štirje pari osmeroogelnih stebrov jo dele v tri enako visoke ladje, od katerih sta krajni le malo ožji od srednje. Tako nastane enotna dvorana in je to prvi primer dvoranskega prostora pri nas, ki pa seveda ni nastal po zavestnem hotenju ustvariti tako prostornino ampak le slučajno, ker pač ne moreta biti krajni ladji nižji od srednje radi tal gornje cerkve.

Ves prostor prekriva grebenast križni obok brez reber. Stebri so osmerokotni z visoko bazo, kapiteli pa enostavno profilirani in sicer imajo kapiteli desne strani pozitiven profil v obliki okrogle palice, kapiteli leve obratno negativni v obliki žleba.

To kripto razlagajo nekateri predvsem iz terenskih razlik stavbišča (Avsec). Te pa nikakor niso take, da bi nujno zahtevale zidanje kripte. Če pogledamo prezbitერიj v Crngrobu, za katerim teren tako občutno pada, da bi že ta sam po sebi zahteval kripto, pa vidimo, da so se je tam izognili enostavno na ta način, da so ves prezbitერიj podzidali. Poznogotski arhitekt po svojem občutku nikakor ni bil razpoložen za zidanje kripte, ki je po svojem izvoru čisto romanski motiv. Kripto v Novem mestu je nastala gotovo kmalu po l. 1400., torej v času, ko so še možni daljni spomini na romansko umetnost. Odkod pa je ideja kripte prišla v Novo mesto je seveda važno vprašanje. Nam sosednja Koroška ima tudi v 15. st. celo vrsto kript in je verjetno, da je od tam po kaki poti prišla ta ideja v Novo mesto. Da terenskih razlik ne moremo popolnoma izključiti je jasno, a te so igrale šele drugotno vlogo. Zelo zgovorno pa priča za terensko pogojeni nastanek troladijska kripta zgornje cerkve (sv. Volbenka) v Lešah pri Prevaljah iz ca. 1500.

Še nekaj bi opozoril v tej zvezi — na portal v kripto v cerkvi pod prižnico, ki je rahlo zavihan v takozvanem »oslovskem hrbtu«. Tudi za ta motiv trdijo, da v tem času pri nas še ni možen. Poznam pa v bližini Novega mesta cerkev na Javorovici nad Pleterjem, ki ima tak glavni portal. Zanj pa vemo, da je nastala istočasno s pletersko okr. l. 1420. Ta argument torej pravtako ne drži. Tudi krogovičje v oknih ni poznogotsko, kajti prav iste oblike poznam v Pleterjih. Mislim, da je izven diskusije, da je kapiteljski prezbitერიj nastal takoj po l. 1400. in bil končan vsaj do l. 1429., ko je bil posvečen.

Za zunanjo podobo prezbitერიja je značilna pristnost materiala, neometan kamen in poudarjanje konstruktivno važnih delov s skrbno kamnoseško obdelavo. Vsi konstruktivni deli so iz rezanega peščenca, ostala stena iz lomljenca.

Zunanjščino opirajo trikrat stopnjevani oporniki, med katerimi je dvojna vrsta oken. Spodnja so nizka, šilastoločna, sedaj brez krogovičja, a so ga nekđaj imela. Ta dovajajo svetlobo kripti.

Zgornja vrsta visokih trodelnih oken ima v krogovičju različno porabljen motiv ribjega mehurja. Krogovičje dveh oken je enako krogovičju v Pleterjih.

Proštijška cerkev v Ptuj

Nobena velikih triladijskih bazilikalnih stavb ni enotno nastala v tej dobi. Vse so plod večkratnih prezidav in nosijo tako sledove več dob in stilnih posebnosti. Med najzanimivejše in estetsko gotovo najboljše učinkujoče prezidave spada cerkev v Ptuj. V svojem jedru je, kot smo videli, romanska slojna bazilika, katere stene in polkrožne arkade srednje ladje so ohranjene.

Kdaj so se vse prezidave izvršile, ne vemo. Trdna je samo letnica 1415 na konzoli v podaljšku južne ladje. Iz te sklepam po stanju prezidav na postanek ostalih delov.

Nedvomno je bil prvi na vrsti prezbiterij, ki je, kot sem že poudaril, nastal pod neposrednim vplivom minoritskega in dominikanskega najbrž še pred letom 1400. Za to govori njegova arhitektura, ki obstaja iz dveh, skoro kvadratičnih obočnih pol (8×7 m), in $5/8$ zaključka. Vsa zasnova je torej popolnoma enaka minoritskemu prezbiteriju le da so detajli stilno naprednejši. Nastal je vsekakor pred l. 1415., ker je edino verjetno, da so najprej prezidali prezbiterij in šele potem pričeli z obokanjem ladij. Križni obok prezbiterija nosijo rebra s trapeznim prerezom in izhajajo neposredno iz služnikov. Služniki segajo v apsidalnem zaključku do tal, ob vzgolžnih stenah pa slone na konzolah.

Sledilo je obokanje ladij. Zid srednje ladje so dvignili, kar se v cerkvi dobro vidi. Malo pod kapiteli sedanjih služnikov stena uskoči, od tu dalje je zid povišan. Okrogla okna v povišku so imela krogovičje v obliki štirilistov, ki je ohranjeno le v enem oknu severne stene. Na zapadu je srednji ladji prizidana velikopotezno zasnovana korna empora.

Dela so verjetno takole sledila: najprej je bil sezidan prezbiterij, za tem je sledilo obokanje stranskih ladij; še preje pa je bila gotsko prezidana zapadna empora; l. 1415 je bila podaljšana in obokana po delavnici dominikanskega hodnika južna stranska ladja; končno so obokali poprej gotsko povišano glavno ladjo.

Iz romanske osnove prezidana zapadna empora obsega tri obočne pole v dolžino z močno vzdolžnimi križnimi oboki in je deljena v pritličje in nadstropje. Vsako od teh pa v tri enako široke ladje.

Nosilci obokov v pritličju so v jedru osmerokotni, obdani od $3/4$ stebričev, ki opirajo rebra. Prečni pasovi so močnejši in segajo ob stebrih do tal. Rebra spajajo plastično obdelani sklepniki. Proti ladji je empora odprta s tremi arkadami. Pred nosilca arkad sta prilonjena osmerokotna stebra z listnima kapiteloma, kot podstavka za kipe. Nad njima so lepi baldahini in enaki v obeh kotih, kjer sta stala kipa na konzolah. Na enem izmed sklepnikov je brez dvoma napačno preslikana letnica 1312.

Tudi nadstropje je deljeno v tri ladje. Nosilci so osmerokotni stebri brez kapitelov. Empora je nastala pred podaljšanjem južne ladje, t. j. pred l. 1415. Dokaz za to so okna v južni steni empore, eno v pritličju sedaj v krstni kapeli, dve pa sta v nadstropju in sicer v prvem in tretjem polju.

Vse prve gotске prezidave so se izvršile, kakor se zdi, brez večjega presledka pred l. 1415. Tega leta pa je nek neznan dobrotnik dal podaljšati južno stransko ladjo, kot to pove napis na konzoli v podaljšku. Da to podaljšanje ni bilo v načrtu, nam povedo zazidana šilasta okna v južni steni empore in severna ladja, ki je ostala nepodaljšana.

Podaljšek obsega tri obočne pole in sega do fasade. Delavnica, ki je ta podaljšek izvršila, ni istovetna z ono, ki je cerkev obokala in postavila zapadno emporo. To pove stil podaljška. Tu sloni obočna konstrukcija na zunanjih stenah na osmerokotnih polstebrih, ki imajo figuralno okrašene kapitele, na notranji steni pa na figuralno okrašenih konzolah. V starejšem delu pa slone rebra oboka na enostavnih, priostrenih konzolah.

Že Fr. Stelè je dokazal, da je ista delavnica izvršila križni hodnik pri dominikancih, ki po arhitekturi in kamnoseškem okrasju odgovarja podaljšku južne ladje.

S tem je bila gotska prezidava na romanski baziliki končana. Kasnejše baročne kapele za značaj prostora niso merodajne. Cerkev je po teh prezidavah docela izgubila značaj nekdanje romanske bazilike. Edino polkrožne arkade in kvadratni slopi pričajo o nekdanjem stanju. Vsa ostala dispozicija je dokaj enotna. Prvi vtis, ki ga cerkev napravi na obiskovalca, je, da je cerkev enotno nastala gotska bazilika in šele počasi se orijentira po prostoru in razbere potek nastajanja. Ta navidez enotna slika sedanjega stanja je pač posledica zaporedno izvršenih del, med katerimi ni bilo večjih časovnih razlik. To dokazuje tudi dosledno v vseh prostorih porabljeni križni obok.

Stolnica v Mariboru

V osnovi prav taka romanska bazilika kot ptujska proštjska cerkev je dobila sedanji kor nekako v tretjem desetletju XV. st., obokana pa je bila v več presledkih v 2. pol. XV. stol. in v prvih desetletjih XVI. stol. in pada po tem že izven časovnega okvira, ki sem si ga zastavil.

Omenim naj le prezbiterij, ki je dolgi kor s tremi obočnimi polami in $\frac{2}{3}$ zaključkom, oblika, ki je od ptujske mnogo naprednejša, kar pričajo tudi obočne pole, ki so sedaj ozki prečni pravokotniki v razmerju 1 : 2. Obok je križast, a obogačen s kito, ki se prepleta po temenu oboka. Za postanek v 1. pol. XV. stol. priča kiparski okras sklepnikov.

Pri ptujskem kakor pri mariborskem primeru gre za izraz enako uveljavljajoče se likovne volje pod enakimi gospodarsko družbenimi pogoji konec srednjega veka. Na presenetljivo podoben način je iste stopnje preoblikovanja in razvijanja romanskega jedra v kasno gotsko zaokroženo obliko predstavljala tudi l. 1700 podrta stara ljubljanska stolnica.

Cerkev v Laškem

V sedanji obliki je triladijska. Najstarejša je srednja ladja, nekdanj ravno krita, s kvadratnim prezbiterijem, ki je bil križno obokan. Nad njim je stolp. Najprej so bile prizidane stranske ladje, ki so križno obokane, desna se končuje z lastno apsido v obliki $\frac{5}{8}$ zaključka. Nastali sta, kot povedo oboki, v prvi pol. 15. stol. Nato je bil v osi starega pozidan nov prezbiterij. Stari je vrinjen med ladjo in novi prezbiterij. Masiven kvadratni stolp je iz prve gradbene dobe. Istočasno s prezbiterijem je bila obokana srednja ladja. Prezbiterij in ladja imata pozen, v obliki kite se razvijajoč obok, ki je nastal ob koncu 15. ali v začetku 16. stoletja.

Opatijska cerkev v Celju

Prvotno enoladijska stavba, ki so jo v zač. 14. st. dvignili in ji prizidali stranski ladji. Vse ladje so imele ravne strope. Namesto apside so postavili prezbiterij, ki je ožji od srednje ladje. Za časa Hermana II. Celjskega (1392—1435) so obokali vse tri ladje in sezidali sedanji prezbiterij. Vse tri ladje so križno obokane. Obočne pole so zelo nepravilne, kar je pač posledica prezidav.

Prezbiterij ima dve obočni poli s $\frac{5}{8}$ zaključkom. Poli sta prečna pravokotnika z rebri, ki izhajajo neposredno iz služnikov. Ti segajo v apsidalnem zaključku do tal, na vzdolžnih stenah pa slone na konzolah. Nastal je okr. l. 1400.

Kapela Ž. M. B. je nastala po mojem vsekakor preden je bil sezidan sedanji prezbiterij. V svoji zasnovi pa je kapela naprednejša od prezbiterija, čeprav je nastala pred njim. Vzor za to kapelo so dale mnoge hišne kapele v Franciji, med katerimi je kot nedosežen vzor Sveta kapela v Parizu. Ta tip se je prenesel v Nemčijo in nam oposednjo Avstrijo, kjer je med najlepšimi tovrstnimi kapelami kapela sv. Katarine v Imbachu, nam najbližja pa Leechkirche v Gradcu. Nedvomno je oblika teh enoladijskih kapel vezana na razvoj »dolgega kora«.

Celjska kapela obsega tri obočne pole in $\frac{5}{8}$ zaključek. Dolga je okr. 12.90 m in široka 5.75 m. Torej je dobro dvakrat tako dolga kot široka. Odlična je njena arhitektura. Na stenah okoli kapele so nekako 3 m nad tlemi vzdane kamenite konzole s plastičnim okrasjem, na njih stoje kasnejši leseni kipi, nad kipi so kameniti baldahini. Vseh konzol in baldahinov je 15.

Levo in desno od oltarja so vzdane v stenah sedile, uokvirjene v pravokoten okvir, deljene na 5 delov z bogatim krogovičjem s čeli, grbami in fialami. Za temi so slepe arkade. Okvir je žlebasto izpodrezan, v žlebu se prepleta vinska trta. Okna so tri v zaključnih stranicah in eno v levi vzdolžni steni.

Kapela je izjemen spomenik posebno po elegantnih proporcijah in bogatem kamnoseškem okrasju.

Cerkev na Ptujski gori

Edina dosledno zgrajena, kot iz enega liva vlita gotška stavba prve pol. 15. st. je romarska cerkev na Ptujski gori. Nje fundatorji so ptujskovurberški in celjski plemiči, ki so poskrbeli za prvovrstne mojstre. Z dveh strani je cerkev na Ptujski gori izredne važnosti za našo spomeniško posest, prvič že radi svoje odlične arhitekture, drugič radi svojega plastičnega okrasja, saj hrani največ in najkvalitetnejše plastike med vsemi cerkvami Slovenije.

Cerkev obsega v talnem načrtu tri ladje, v razmerju širin skoro 1:2:1, ki se druga ob drugi razvijejo v dolžino in nato zaključijo s tremi apsidami, od katerih je sprednja, glavna, pomaknjena nekoliko naprej. Ladje so približno enako visoke, le srednja za spoznanje pre-sega stranski po načinu takozv. Stäfelkirche, katere višina je v prostoru stopnjevana. Cerkev predstavlja torej enotno dvorano. Vrsta visokih, vitkih snopastih nosilcev deli ladje med seboj, vendar tako, da prostor nemoteno valovi med nosilci obokov, ki so za to višino izredno tanki in tako daleč vsaksebi, da prostornine nikakor ne ovirajo.

Vsi arhitektonski detajli so na delu, da prostornino oživljajo, jo napravijo bogato, tako že sami nosilci, ki se zde kakor drevesa, ki se pod obokom razraščajo v vejevje, ki se prepleta po njem. Stranski ladji imata križne, srednja kitasto prepletene rebrovje, ki izhaja iz enostavnih čašastih kapitelov nosilcev.

Stene, ki oklepajo prostornino, so predrte z visokimi in širokimi okni, ki izpolnjujejo vso širino obočne pole. Prostor, ki je vanje vklenjen, je izredno plastičen, razširja se na vse strani enakomerno, na dolžino, širino in višino, kjer prav navpično stopnjevanje prostornin ladij podpira izraz plastičnosti prostora. Če se postavimo v srednjo ladjo, imamo ves prostor jasno pred seboj, nad nami se dvigne do najvišje temenske višine oboka in se izoblikuje na strani ravno po posredovanju višinskih razlik obokov. Takoj se zavemo izrazite prostorninske funkcije te arhitekture, kateri rafinirano služi vsak arhitektonski del zase.

Tudi na zunaj se to dobro opazi. Cerkev je vklenjena v trdno ostenje, njena lupina je neznatno razgibana le v vzhodnem motivu treh apsid, povsod drugje pa negibna, poživiljena pa z do strehe segajočimi oporniki in ogromnimi okni med njimi.

Ideja dvoranske cerkve je doživela tu svoje prvo uresničenje na naših tleh. Ni pa dozorela ta ideja pri nas. To se zgodi mnogo kasneje neodvisno od te prve dvorane, na Gorenjskem, na škofjeloško-kranjski skupini. Ideja te dvorane je prišla k nam iz sosednje Avstrije, kjer je monumentalno izpeljana pri dunajskem sv. Štefanu, ki je postal vzor celi vrsti stavb z navpično prostorninsko »stopnjevano dvorano«. Z Dunaja se preko Dunajskega Novega mesta širi ta tip v Gradec, kjer ima stolnica stopnjevano dvorano in se v obliki, ki jo poznamo na Ptujski gori prvič pojavi v Strassenglu, ki je neposredni vzor ptujskogorske cerkve. Obe cerkvi sta si na las podobni v vsej svoji zasnovi: tri ladje v razmerju širin 1:2:1 se zaključujejo s tremi apsidami, od katerih je srednja poudarjena s tem, da se izvija iz objema stran-

skih, pri obeh cerkvah nastopajo visoki, vitki nosilci in predvsem ono neovirano, lahko vibriranje prostora, ki napolnjuje to stavbo.

Ptujska gora je naša najodličnejša gotška cerkev. Arhitekturna volja po obvladanju enotne prostornine je našla tu svojega mojstra, ki je svojo nalogo odlično rešil.

Za našo umetnostno zgodovino pa odpira ta cerkev zanimive perspektive v širjenje arhitekturnih idej iz stilno naprednejših pokrajin v provincijalni milje.

Zaključek

Sledili smo v grobih obrisih razvoju naše srednjeveške arhitekture do tiste stopnje, ko prehaja gotika v svojo pozno fazo. Gradivo s tem nikakor ni izčrpano, pa tudi kar ga navajam, ni izčrpno obdelano. Še mnogo manjka, da bo podoba naše srednjeveške arhitekture jasna stala pred nami. Vendar pa upam, da sem se cilju, katerega sem si zastavil, le nekoliko približal. Nanizal sem vrsto spomenikov in njih tipov, jih skušal stilno označiti in tako poiskal neko osnovo, katera bo lahko služila pri nadaljnjem študiju. Obenem pa sem skušal najti zvezo s spomeniki, ki so vplivali na postanek naših. Toda tudi to je še veliko neobdelano področje. Politična in predvsem kulturna zgodovina morata sodelovati pri tem delu. Le na ta način se bodo našla pota, po katerih je umetnost iz naprednejših dežel prihajala v našo odmaknjeno provinco. V Avstrijo, Nemčijo in čelo v daljno Francijo vodijo sledi. Poiskati te, se pravi razložiti našo arhitekturo v njenem nastanku.

Če kratko povzamemo rezultat tega kratkega pregleda, dobimo naslednjo sliko:

Romanski spomeniki segajo nekako do 11. stol. Cerkve te prve dobe so bile enostavne, preprosto zidane, ravnokrite enoladijske stavbe. Vzporedno tem se pojavijo tudi triladijske bazilike, za katere so značilni slopi kot nosilci arkad in ravni stropi.

Ločeno skupino spomenikov predstavljajo samostanske cerkve. Tako stiška kakor kostanjeviška cerkev nista imeli na razvoj naše arhitekture kot celote nobenega vpliva. Domače razporeženje je odklanjalo prečno ladjo in sestavljen korni zaključek.

Tem večji pomen pa imajo cerkve beraških redov, ki uvedejo novo obliko prezbiterija, ki se zveže s pri nas že znano ravnokrito ladjo in ostane osnovna oblika srednjeveške cerkve. Od teh redov prevzamejo župne cerkve tudi vse ostale značilnosti, med katerimi naj omenim le služnike kot nosilce obočne konstrukcije in njih različno formo v prezbiterijalnem zaključku in izven njega.

Gotika nastopi sredi 13. stol. Njena zrela doba traja do 30. let 15. stol., ko začne počasi prehajati v pozni slog. Znak tega je na zunaj vedno bolj se zapletujoča mreža reber, ki v 16. stol. postane popolnoma nekonstruktivna. V oblikovanju prostora pa nastane težnja po čim večji enotnosti, ki jo doseže končno škofjeloška arhitektura v idealni, na talni kvadrat oprti zasnovi dvoranske ladje.

L'architecture religieuse en Slovénie jusqu'à 1450

L'auteur commence son article par une analyse de l'architecture monastique médiévale en Slovénie, celle des cisterciens à Stična (milieu du XIIe siècle) et à Kostanjevica (milieu du XIIIe siècle) et des chartreux à Žiža (dont les églises furent consacrées en 1190), à Jurklošter (2e moitié du XIIe siècle), à Bistra (2e moitié du XIIIe siècle), et à Pleterje (église consacrée en 1420). Par la suite, il donne un bref aperçu des églises paroissiales et succursales romanes: églises à une nef de St. Vid près de Stična (1re moitié du XIIe siècle), de Zgornja Draga près de Stična (milieu du XIIe siècle) et de Kostanjevica (1re moitié du XIIIe siècle); à trois nefs, celles de Šmarje près de Ljubljana (1re moitié du XIIIe siècle), de Stari trg près de Lož (1re moitié du XIIIe siècle), de Maribor (milieu du XIIIe siècle) et de Ptuj (1re moitié du XIIe siècle); à plan central, les ossuaires de Jarenina et de St. Peter près de Trebelno (XIIe siècle), la double chapelle du château à Kamnik (fin du XIIe ou commencement du XIIIe siècle) et la rotonde de Selo à Prekmurje (XIIe—XIIIe siècle). Dans le chapitre sur l'architecture gothique, il expose les principes de l'architecture des ordres mendiants et donne une description des deux églises des dominicains et des frères mineurs à Ptuj (milieu du XIIIe siècle) et leur influence sur l'architecture à Ptuj. Après des conclusions d'ordre général relatives à la première phase de l'architecture gothique en Slovénie, l'auteur cite parmi les monuments les plus caractéristiques les églises de Novo Mesto (milieu du XIVe siècle), de Ptuj (XIVe et XVe siècles), de Maribor (XVe siècle), de Celje (XIVe et XVe siècles) et de Ptujška gora (commencement du XVe siècle).

LITERATURA

- Avsec Fran, Stara kartuzijanska cerkev v Pleterjih. Četrto izvestje društva za krščansko umetnost. Ljubljana 1907. Str. 48.
- Begule Lucien, L'Abbaye de Fontenay. Paris.
- Cankar, dr. Izidor, Zgodovina likovne umetnosti v zapadni Evropi. Ljubljana.
- Črnologar K., Cerkev in samostan v Stični. IMK 1894. Str. 129.
- Kloster Sittich. Mitteilungen der Zentralkommission 1891.
- Über ältere Kirchenbauten in Krain. MZK 1891. Str. 195.
- Donin Richard, Die Bettelordenskirchen in Oesterreich. Wien 1937.
- Flis Janez, Stavbinski slogi. Ljubljana 1885.
- Ginhart Karl, Die bildende Kunst in Oesterreich. Wien 1957.
- Die Kunstdenkmäler Kärntens. Celovec.
- Graus, Mariabrunn bei Landstrass. Kirchenschmuck 1902. Str. 187.
- Der Dom zu Marburg. Kirchenschmuck 1883. Str. 81.
- Die Pfarrkirche zu Pettau. Kirchenschmuck 1884. Str. 125.
- Gregorič Jože, K stavbni zgodovini kapiteljske cerkve v Novem mestu.
- Najnovejša umetnostno zgodovinska odkritja v Novem mestu. Kronika slovenskih mest. IV. Str. 22, 217.
- Helfert, Kunst-Topographie des Herzogtums Kärnten. Wien. 1889.
- Holtmeyer, Cistercienserkirchen Thüringens. Jena 1906.
- Kovačič Fran, Zgodovina lavantinske škofije. Maribor 1928.

- Marolt Marjan, Dekanija Vrhnika. Ljubljana 1929.
- Dekanija Celje. I. Maribor 1931.
  - Celje. Novo mesto. Progres 1932.
- Mettler Adolf, Mittelalterliche Klosterkirchen der Hirsauer und Cistercienser in Württemberg. Stuttgart 1927.
- Mušič Marijan, Arhitekturno zgodovinske ugotovitve ob restavraciji mariborske stolnice, objavljene v ČZN XXXIV (1939), str. 197—201; XXXV (1940), str. 61—66; ZUZ XVI (1939-40), str. 107—110; XVIII (1942), str. 117—118.
- Rose Hans, Die Baukunst der Cistercienser. München 1916.
- Stegenšek A., Dekanija Gornjegrajska. Maribor 1905.
- Konjiška dekanija. Maribor 1909.
- Stelè dr. France, Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih. Ljubljana 1924.
- Sodni okraj Kamnik. Ljubljana 1929.
  - Stenske slike v minoritski cerkvi v Ptuju. ČZN 1951.
  - K stavbni zgodovini dominikanskega samostana v Ptuju. ČZN 1953.
  - Srednjeveška umetnost v Kranju. V žontarjevi zgodovini mesta Kranja. Ljubljana 1939.
  - Gotske dvoranske stavbe v Sloveniji. ZUZ 1938.
  - Ptujška gora. Celje 1940.
  - Mariborska stolnica. ZUZ XIX (1943), str. 1—37.
- Steska Viktor, Župna cerkev v Starem trgu pri Ložu. IMK. 1905. Str. 33.
- Veider Janez, Stara ljubljanska stolnica. Njen stavbni razvoj in oprema. Ljubljana 1947.